

ИСЛОМ САНЪАТИ НАЗАРИЯСИ

*Эстетик тушунча ва
эпистемологик тузулиш*

Идхам Мухаммед Ханаш

Ислом санъати назарияси

Эстетик тушунча ва эпистемологик тузилиш

ИДХАМ МУХАММЕД ХАНАШ

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2023

УДК 297
ББК 86.38-6
И 29

Китоб хомийси:
Халқаро ислом тафаккури институти
Херндон Виржиния
Билимлар интеграцияси институти
Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Идхам Мухаммед Ханаш
Китобни ўзбекчага таржима қилган: Матеев Фархад: – Б.: 2023
Китоб муҳаррири: Мирзахидова Мияссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қоидалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини ақс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий web-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига қафолат бермайди.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган № 251

Ислом санъати назарияси. Эстетик тушунча ва истемологик тузилиш (Uzbek)
Идхам Мухаммед Ханаш

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)
1445 АН / 2023 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-493-59-9

The Theory of Islamic Art. Aesthetic Concept and Epistemic Structure (Uzbek)
Idham Mohammed Hanash

© The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1438 АН / 2017 СЕ
Paperback ISBN 978-1-56564-696-4
IIIT
P.O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
ISBN 978-9967-493-59-9

УДК 297
ББК 86.38-6

МУНДАРИЖА

<i>Кириш</i>	4
<i>Ислом санъати тушунчаси ва назариясига кириш.</i>	7
<i>1. Ислом санъати назариясининг лингвистик тузилиши.</i>	14
<i>2. Ислом санъати назариясида бирлик ва хилма-хиллик.</i>	30
<i>3. Илоҳий бирлик гўзаллик тамойили сифатида: Исмоил Р. ал-Форуқийнинг Ислом санъати назарияси.</i>	48
<i>4. Ислом санъатининг коммуникатив жиҳати: назария ва татбиқ.</i>	62
<i>Хулоса: Ислом санъати назариясини асослаш: қараш ва услуб.</i>	84

КИРИШ

Идхам Муҳаммад Ҳанашнинг “*Ислом санъати назарияси*” асари Ислом санъатида инсон бадий ифодасининг кенг қамровли ва пухта экспозициясидир. Бу бадий композиция фақатгина гўзалликни ва шакли содда тарзда амалга ошириш билан боғлиқ эмас, балки бундан ҳам кучли проекция, яъни ички Худога ишониш ва инсоннинг Илоҳ билан муносабати ҳақидадир.

Ушбу асар орқали муаллифлар Илоҳий бирлик ва ҳақиқатни акс эттиришга, маънавий илҳом ва диний тажриба гўзаллигининг нақадар буюклиги ҳақида маълумот беришга, шунингдек, инсониятга ўз ишларидаги руҳий мақсаднинг муҳимлигини эслатишга ҳаракат қилмоқда. Буни тушуниш – санъатнинг ноёб тилини ва исломийлигини чинакам тушунишдир.

Илоҳий ягоналик гўзаллик принципи сифатида Ислом бадий ифодасининг мағзи ҳисобланади. Нима учун Ислом санъати бу тарзда ривожланган, у қандай шаклларга эга, унинг асосида қандай мантиқ ётади? Муслмон рассом қандай хабар беришга интилоқда ва у қандай ҳис-туйғуларни уйғотмоқчи? Бу асар Исломий санъатни археологик ўрганиш предмети сифатида ва унинг эволюциясини бир қисми сифатида кўриб чиқади. Шу билан бирга, у Ислом санъатида ўзгаришларга йўл очувчи, моддий тушунча гўзал нодирликлар ва қолдиқлар билан боғлиқ Ислом маданий ва бадий ижодидан асос, қараш, назария ва услуб билан боғлиқ назарий тушунчага айланган. Ушбу назарий концепция Ислом бадий гўзаллиги ҳақидаги танқидий фалсафий илм учун интеллектуал ва маданий асос бўлиб хизмат қилади.

Буни биз “*Ислом санъати илми*” ёки “*Ислом эстетикаси*” деб аташимиз мумкин, у тасвирий бадий ижодни ҳам гўзаллик, ҳам амалий фойдалилик нуқтаи назаридан баҳолайди.

Тадқиқот, шунингдек, шарқшуносликдаги нотўғри тушунчаларни ўрганади, Ислом санъатининг баъзи бир асосларини шубҳа остига қўяди. Халқаро ислом тафаккури институти (ХИТИ) сўнгги йилларда ўзининг асосий нашрларининг қисқартирилган версияларини ишлаб чиқаришни ўз зиммасига олди ва бу таржима арабча “*Назарийях ал-*

Фан ал-Ислами: Ал-Мафҳум ал-Жамали ва ал-Бунях ал-Маърифияҳ” китобидан олинган. Биз ҳаётнинг деярли барча жабҳаларида, жумладан, ёзиш ва ишлаб чиқариш соҳасида ҳам вақт устун бўлган даврда яшаймиз. Нашриётлар ва веб-сайтлар одамларга энг осон ва энг сўнгги маълумотларни тақдим этиш учун курашаётган пайтда давлат ва хусусий соҳадаги ўзгаришларга мослашиш саъй-ҳаракатлари доирасида кўплаб интеллектуал, маданият ва ахборот хизматлари тўхтовсиз ишламоқда. Ҳозир дунёда ҳукмронлик қилаётган билимлар иқтисодиёти, умуман, жаҳон ҳамжамиятининг қурилиш блокларидан бири ахборотнинг “*ижодий мослашув*” жараёнини талаб қилишидир, бу эса ХИТИнинг қисқартирилган асарлар туркуми чоп этилишига сабаб бўлди. Мақсад ўқувчиларга мавжуд маълумотлардан имкон қадар осон йўллар ва усуллар орқали самарали фойдаланишига ёрдам бериш ва инсоният тараққиётига ҳисса қўша олишлари учун уларнинг асосий қобилиятларини янада ривожлантиришдир.

Ўқувчилар манфаати учун қисқартирилган нашрларда матнлар тушунарли бўлиб, ўқишга қулай услубда ёзилган ва уларда асарларнинг асосий мазмуни сақланиб қолган бўлса-да, анча оригинал китобга қараганда ёзув оз эканлигини ўқувчилар таъкидлашади. Сақланган ёзувлар ғояни аниқлаштириш ёки тўғри ўрнатиш учун зарур бўлган эслатмалардир, чунки бу ҳаракатнинг асосий мақсади узатилаётган маълумотни тезда сингдиришга ёрдам беришдир. Баҳса чорловчи мавзуларга чуқурроқ киришни ёки иқтибосларнинг тўлиқ ҳужжатларини топишни истаган ўқувчилар барча керакли маълумотларни ўз ичига олган асл асарларга мурожаат қилишлари мумкин.

Асар фикр-мулоҳазаларни кенгайтириш, Ислом бадиий ифодаси, унинг яқуний мақсад ва вазифалари ҳақида хабардорликни ошириш мақсадида нашр этилмоқда. Шубҳасиз, мавзу ихтисослашган мавзудир, лекин ўқувчилар асарда кўриб чиқилган умумий масалалардан фойда олишига умид қиламиз.

1981-йилда ташкил этилганидан бери ХИТИ илмий саъй-ҳаракатлари учун асосий марказ бўлиб хизмат қилди. Шу мақсадда у ўнлаб йиллар давомида кўплаб тадқиқот дастурлари, семинарлар ва конференциялар ўтказди, шунингдек, ижтимоий фанлар ва илоҳиёт соҳаларига ихтисослашган илмий асарларни нашр этди, бугунги кунга қадар

инглиз ва араб тилларида тўрт юздан ошиқ йирик тилларга таржима қилинган китоблари мавжуд. Биз муаллифга, таржимонга, шунингдек, ХИТИ Лондон офисидаги таҳририятга ва ишлаб чиқариш гуруҳига ҳамда ушбу китобни чоп этишда бевосита ёки билвосита иштирок этган барчага миннатдорчилик билдирамыз. Худо уларнинг барча саъй-ҳаракатларини мукофотласин.

2017-йил, январь

Ислом санъати тушунчаси ва назариясига кириш

Замонавий олимлар орасида Ислом санъатининг таърифига нисбатан учта асосий йўналиш мавжуд. Биринчи тенденция – санъатни кенг кўламли объектив кўриш: у ижоднинг барча шакллари, шу жумладан, лингвистик, бадиий ва бошқаларни қамраб олади. Ушбу тенденция билим, адабиёт ва санъатни бир хил кенг тоифага киритади. Ислом санъатини концепциялашнинг иккинчи йўли, биринчисидан бироз торроқ бўлиб, туйғу, сезги ва эстетик тажриба билан бевосита боғлиқ бўлган барча нарсаларни, жумладан, мусиқа, ритм, меъморчилик, чизмачилик ва наққошликни ўз ичига олади. Санъатшунослар ва замонавий танқидчилар орасида энг кенг тарқалган учинчи йўналишга келсак, у Ислом санъатининг архитектура, ёзув ва тегишли амалий санъат соҳаларида тасвирий ифодаларини, шунингдек, ижодий фаолиятни қамраб олувчи меъморий тузилмалар, китоблар, қўлёзмалар, асбоб-ускуналар, жиҳозлар ва бошқа турли хил амалий нарсаларда эстетик ва функционал уйғунликни ўз ичига олади.

Ислом санъати концепцияси Ислом цивилизациясида асрлар давомида яратилган бинолар, расмлар, қўлёзмалар каби нодирликларни ва бошқа моддий объектларни ўрганишнинг асосини ташкил қилади ва у исломий ўзига хослик ва маданият белгилариларини ўз ичига олган санъат асарлари сифатида тасвирланиши, таснифланиши ва намоиш этилиши мумкин.

Юқорида тилга олинган Ислом санъатининг эстетик тушунчаси санъатнинг археологик тушунчасидан кўриниш, услуб ва у йўналтирилган билимларнинг табиати жиҳатидан фарқ қилади. Археолог Ислом меъморий иншоотлари, қўлёзмалар ва бошқа маҳсулотларга шунчаки қизиқарли ёдгорлик сифатида қарайди, уларнинг маданий ва тарихий келиб чиқишини ўрганишга арзийди деб билади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Исломий бадиий асарлар учун энг мос жой бу – музейдир.

Ислом санъатини назарий ўрганиш, аслида, археологларнинг Ислом санъати қолдиқлари ҳақида моддий, тарихий, социологик, иқти-

содий ва маданий нуқтаи назардан аниқ илмий маълумотларга бўлган эҳтиёжга жавобан пайдо бўлди.

Бундай тадқиқот Ислом санъатини археологик ўрганиш предмети сифатида кўриб чиқади ва эволюцияни кенгайтириш учун изланишларнинг бир қисми деб ҳисоблайди. Шу билан бирга, Ислом маданий ва бадиий ижодидан ҳосил бўлган гўзал топилмалар ва ёдгорликларга моддий сифатида қарашларни ўзгаришига йўл очади. Ушбу назарий концепция Ислом бадиий гўзаллиги ҳақидаги танқидий-фалсафий илм учун интеллектуал ва маданий асос бўлиб хизмат қилади, биз уни “*Ислом санъати фани*” ёки “*Ислом эстетикаси*” деб аташимиз мумкин, у тасвирий санъат асарларини гўзаллик ва амалий жиҳатдан баҳолайди.

Бу ривожланишнинг энг муҳим афзалликларидан бири шундаки, Ислом санъатини ўрганиш фалсафий нуқтаи назарга асосланган бўлиб, у турли жанрлар, шакллар, услублар ва Ислом санъат асари мактаблари учун асос бўлиб хизмат қиладиган принциплар, назариялар ва танқидий методологияларни яратди.

Бу фалсафий қараш кўплаб хусусий ва умумий назарияларини юзага келтирди. Ислом санъатининг хилма-хил ва ўзаро боғлиқ назариялари ижтимоий ва маданий, шунингдек, маълум даражада соф ва амалий фанлар билан боғлиқ академик таълим ва тадқиқотнинг турли соҳалари элементларини ўз ичига олади.

Ислом бадиий ҳодисасининг турли жиҳатлари уларнинг шахс, жамият, тарих, маданият билан яқин алоқаларини тушунтириш учун бир нечта назариялар илгари сурилган. Ҳар бир ўқув мавзуси муайян мақсадлар билан боғлиқ ва бу мақсадларга эришиш учун тегишли воситаларни ишлаб чиқиш керак. Демак, масалан, Ислом санъати ва уни ишлаб чиқарувчилар жамиятининг (*Ислом санъати маданияти*) ҳукмрон урф-одатлари ва анъаналари ўртасидаги боғлиқликни ўрганиш учун зарур бўлган воситалар, ижтимоий фаолият сифатида Ислом санъати ва бу санъатнинг эстетик ва функционал жиҳатларини бошқарадиган умумий ижтимоий тизим (*Ислом санъати социологияси*) ўртасидаги боғлиқликни ўрганиш учун зарур бўлган воситалардан фарқ қилади.

Худди шундай, бу икки турдаги тадқиқот Ислом санъатини ўрганиш ва унинг қабул қилувчига бўлган ички таъсири ўртасидаги боғлиқлигини ўрганишдан (*Ислом санъати психологиясидан*) фарқ қилади.

Шу тарзда, ушбу тадқиқот мавзулари ва, эҳтимол, бошқалари ҳам, биз “*Ислом санъати назарияси*” деб атайдиган ном доирасида тарқибий ва узвий равишда боғлиқдир. Ислом санъати назарияси моҳиятан Ислом санъати асарлари ҳамда улар ифодалаган ижтимоий, маданий, диний ва фалсафий ҳодисага интеллектуал асослар, категориялар, методологиялар, стилистик формулалар, амалий ва назарий ёндашувларни қуриш вазифасини бажаради.

Назариясиз санъат бўлиши мумкинми?

Бу китобни ёзишдан асосий мақсадим бир томондан, Ислом санъати ва меъморчилигининг археологик, тарихий ва ҳужжатли тадқиқотларини, иккинчи томондан эса бу ҳодисаларнинг фалсафий, эстетик, танқидий тадқиқотларини ажратиб турувчи услубий чегараларни ўрганишдир.

Ислом санъати наъмуналари ва артефактларининг археологик, тарихий ва ҳужжатли тадқиқотлари уларнинг қайси даврга тегишли бўлганлигидан келиб чиқиб, маданий қимматини кўрсатиш билан аҳамиятлидир; аммо, бундай изланишларда, аксарият асарларнинг эстетик ва бадиий қийматига жуда кам эътибор беришади. Дарҳақиқат, Ислом санъатининг тарихий тадқиқотлари замонавий талабалар орасида кенг тарқалган бўлиб, уларга “*фалсафа ёки уни яратганларнинг таржимаи ҳолисиз ва унинг техникаси ёки услублари тушунтирилмаган*” бўлганлиги учун бу санъат тарихий ҳодисадан бошқа нарса эмас, деган тушунчани тарғиб қилиб, Ислом санъати назарияси ривожига салбий таъсир кўрсатишди.

Бу келтирилган баёнот бизларга мерос бўлиб қолган Ислом санъати ва меъморчилиги асарларида асосий фалсафий, эстетик ва бадиий назария йўқлигини кўрсатади. Агар бундай баёнот номинал қиймати билан қабул қилинса, бу бошқа нотўғри эътиқодга, яъни Исломнинг фалсафий, эстетик ва бадиий назарияси аввалдан мавжуд бўл-

маганига олиб келиши мумкин. Аслида ҳам, баъзи замонавий олимлар Ислом санъати назарияси тўғрисида “Ислом Араб цивилизацияси Ислом санъатининг эстетик асосларини муҳокама қилиш учун назарий, услубий музокара ишлаб чиқарилишга мухтож эмас эди”, деб таъкидлайдилар.

Ислом санъати назарияси ва тадқиқи

Гносеологик ва услубий масалаларга кенгроқ қараш Ислом санъати назариясини бир-бири билан боғлиқ бўлган уч ёндашув орқали ягона, кенг қамровли мавзу сифатида ўрганиш имконини бериши мумкин; биринчиси: Назария учун имкон қадар содда асос – “*назария*” атамасининг процессуал таърифини яратишга уриниш. Назария – бу маълум бир ҳодисанинг структуравий, тавсифловчи ва функционал томонларини тематик равишда ташкил этган тушунчалар ва муносабатлар тўплами атрофида тартибга солинган ғоя, истиқбол ёки қараш.

Умуман олганда, назария илмий фаннинг зарурий асосларидан бири, тамойиллари ва мантиқий жараёнларини белгилайди. Аниқроқ айтганда, назария фаннинг мавҳум жиҳатини ифодалайди. Ислом санъати мисолида назария инсон билимларининг бадиий ҳодисага таъсири ва унинг ижодий жиҳатлари билан боғлиқ. Демак, “*бадиий назария*” деб аталадиган нарса эстетиканинг билимга асосланган мазмунини англатади.

Юқоридагиларни ҳисобга олсак, “*Ислом санъати назарияси*” иборасини Ислом санъатининг структуравий, тавсифий ва функционал табиати билан ўзаро боғлиқ ривожланиб бораётган ғоялар, тушунчалар, қарашлар, нуктаи назарлар ва талқинларни назарда тутати, дейиш мумкин. Ислом санъати назарияси илк Мусулмон санъат файласуфлари ва эстетлари томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, унинг илдизларини академик ўрганиш ва таҳлил қилиш доирасида кейинги олимлар томонидан қайта кўриб чиқилган.

Иккинчидан: Ислом фикрий, гносеологик ва маданий мероси нуктаи назаридан, яъни арабча Ислом ёзувларида учрайдиган ғоялар, қарашлар, нуктаи назар ва талқинларга асосланиб, ушбу назариянинг таркибий қисмлари ва белгиловчи хусусиятларини анъана ва замона-

вийлик ўртасидаги муҳим боғлиқликни ўрганиш бўйича умумий академик тадқиқотлар. Бундай масалалар куйидагиларга тегишли:

- Исломда санъат ҳақидаги умумий тушунча.
- Ислом санъатининг таърифи.
- Умумий билимга қандай алоқаси борлиги ва билимнинг ўзига хос таснифлаш манбалари нуқтаи назаридан кўриб чиқиладиган Ислом санъати тизими.

• Ислом санъатининг эстетик ва амалий қадриятлари.

• Бирлик ва хилма-хиллик диалектикасини ҳар қандай бадиий назариянинг гносеологик ўзаги сифатида ўз ичига олувчи Ислом санъатининг кенг қамровли белгиловчи хусусиятлари.

Учинчидан: Услубий жиҳатдан умумийроқ тадқиқот ҳаракатларидан ажралиб турадиган Ислом санъатига алоқадор бўлгани учун танқидий санъат назариясини ўрганиш.

Бу ерда биз Ислом санъатининг гносеологик назарияси, жумладан, Ислом меъморчилиги ёки араб хаттотлиги, ундан ташқари, Ислом санъатининг тарихий келиб чиқиши ва манбалари, Ислом санъати социологияси, тасвир, табиат, материя ва уларнинг Ислом санъати билан алоқаси ёки академик эстетик нуқтаи назардан ўрганилиши мумкин бўлган Ислом санъати билан боғлиқ бошқа мавзулар позицияси ҳақида гапирамиз.

Ислом санъати фанининг пайдо бўлиши ва ривожланиши

Ислом санъати назарияси ўзининг умумий ва ўзига хос кўринишларида ўрганиш, таҳлил қилиш ва танқид қилишни, унинг келиб чиқиш манбаларини аниқлашни талаб этади. Бундан ташқари, Ислом санъати социология, шунингдек, эпистемология билан боғлиқ бўлган барча соҳалар, жумладан, тилшунослик, семантика, символизм ва қадриятларни ўрганиш билан боғлиқ бўлган интизомни ўрнатиши керак. Уни Ислом санъати унсурлари илми деб аташ мумкин.

Биз Ислом санъати назариясини анъанавий Исломшунослик тадқиқотларида бўлгани каби, тарихни сиёсий даврларга бўлишдан келиб чиқадиган фактик билимларга эмас, балки ушбу санъатга те-

гишли эстетик билимларга кўра ўрганамиз. “Ислом санъати” атама-сининг биринчи академик қўлланилиши милодий XIX аср бошларига / хижрий III асрга бориб тақалади. Ислом санъатини ўрганишга келсак, уни қуйидаги уч ривожланиш босқичига бўлиш мумкин:

1). Бу уч босқичнинг биринчиси олдинги турли даврларга оид санъат асарларининг кашф этилишига гувоҳ бўлган. Шундан сўнг ушбу санъат асарларининг маданий ва функционал ролларини аниқлашга уринишлар бошланди. Ислом маданий бойликлари турли миллатга мансуб шарқшунослар томонидан ўрганилган, улар ўз тадқиқотларига турлича методологиялар билан ёндашган ва ўз ишларини иштиёк билан бажаришган.

2). Иккинчи босқичда илмий изланишлар Ислом санъатининг ўзи-га хос хусусиятини ва у тақдим этаётган билимларини очиб беришда ривожланди. Бу давр Исломий санъатни ўрганиш мақсадида Мусулмон ўлкаларига келиб қўним топган бир қатор шарқшунос олимларнинг илмий изланишлари гувоҳи бўлди. Кўплаб Араб ва Мусулмон тадқиқотчилари ўз мамлакатларида таҳсил олиб келишган ёки Ғарб музейлари ва илмий муассасалар томонидан Ислом санъатини ўрганиш учун академик миссиялар учун юборилган.

Иккинчи босқични Ислом санъатининг янги пайдо бўлган фан қатори пойдевор босқичи сифатида кўриш мумкин. Бирок, бу босқичда фан шарқшуносларнинг тушунчалари, қарашлари, концепциялари ва таҳлиллари билан бўялган бўлиб, улар кўпинча Ислом санъатининг ҳақиқийлиги ва бойлигини янги билим манбаи сифатида тан олишга қарши бўлган.

3). Учинчи босқични шарқшунослик илмий фаолияти деб таърифлаш мумкин. Бунда у Ислом санъати асарларига ёндашув услубига салбий таъсир кўрсатган шарқшуносларнинг ногўғри тушунчаларини тузатувчи бўлиб хизмат қилди. Ушбу тузатиш услубий жиҳатдан тарихий асосга эга бўлган ёндашувдан – Сосонийлар, Византлар, Коптлар, Эфиоплар санъат турларини Исломни қўллаб-қувватлаган ҳолда субъектив ёндашувга ўтиш шаклини олди ҳамда Ислом санъати ҳодисасига фалсафий ва эстетик жиҳатдан қарашни тақозо этди.

Ушбу учинчи босқичда биз “Шарқшунослик эстетикаси” деб аташимиз мумкин бўлган ғоялар, қарашлар, концептуализация ва

таҳлилларнинг аксарияти жиддий қайта кўриб чиқилди. Ушбу қайта текшириш Ислом санъати томонидан кўтарилган асосий мавзулар ва муаммоларни таҳлил қилишни ўз ичига олади, масалан, Ислом санъати тушунчаси ва унинг эпистемологик чегаралари; Ислом санъатининг келиб чиқиши ва унинг субъектив ва обектив манбалари; Ислом санъати билан боғлиқ диний, сиёсий ҳамда функционал қадриятлар ва унинг маданий, эстетик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган саволлар Ислом санъати назарияси учун ҳам умумий, ҳам хусусий даражаларда семантик йўналиш бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ислом санъати назариясининг

лингвистик тузилиши

КИРИШ

Араб-Ислом маданияти “санъат” атамасининг кенг қамровли, қатъий таърифига кўникмагандек кўринади. Бу ҳолат ушбу соҳадаги билимларнинг кенгайишига ёрдам берадиган тегишли санъат терминологиясини ишлаб чиқишга тўсқинлик қилди. Таърифни шакллантиришдаги бу масала, биринчи навбатда, арабча “санъат” (*фан*) атамаси билан боғлиқ тушунчаларнинг кўплиги ва унинг мураккаб маданий маънолари билан боғлиқ бўлиши мумкин. “Санъат” таърифидаги бу ноаниқ атамалар, тушунчалар ва мавзуларни ўз ичига олган гносеологик соҳа Ислом санъати назариясининг тузилишига маълум даражада салбий таъсир кўрсатди. Баъзи қийинчиликлар Ислом меъморчилиги, хунармандчилиги ва археологик топилмаларни ўрганиш билан шуғулланувчи шарқшунос олимлар томонидан атамаларнинг яратилиши ва қўлланилиши бўлди. Ислом санъати билан боғлиқ Ғарб ғоялари ва концепциялари билан бўялган бу янги атамалар Ислом санъатининг турли соҳаларида академик тадқиқотларнинг асосини ташкил этди. Ислом бадий назарияси асосан Ислом санъат асарларини талқин қилувчи мажозий тил кўринишида бўлади, улар визуал белгилар, маданий рамзлар ва чуқур маъноларни акс эттириш учун оддий бадий шаклдан ташқарига чиқадиган юксак нутқ билан ифодаланиши мумкин. “Ислом санъати тили” ибораси шу тариқа ушбу санъатнинг асосий мавзулари учун семантик марказни ўзида мужассам этган ва унинг турли соҳалари бўйича илмий тадқиқотлар учун калит сўз бўлиб хизмат қилувчи тушунчалар ва техник атамалар мажмуасига айланган. Шундай қилиб, Ислом санъати тили биз “Ислом бадий терминологияси” деб атайдиган нарсага асосланади. “Бадий терминология” атамаси араб тили ва Ислом санъати ўртасидаги чамбарчас боғлиқликка асосланган элементдир.

Араб тили Ислом санъатининг она тилиси бўлиб, Ислом санъати билан боғлиқ бўлган фалсафий, эстетик ва ижодий мавзуларни ифода-ловчи барча сўзлар, техник атамалар ва тушунчаларни ўз ичига олган тилдир. Шунинг учун араб тили нодир ёдгорликларнинг шаклий ва ритмик ўзгаришини тасвирлаш, унинг безак элементларини, ўсимлик ёки геометрик шаклларни, шунингдек, Қуръондаги сўзларни акс эттириши орқали Ислом санъатига улкан таъсир кўрсатади. Ислом санъатининг бир тури сифатида араб хаттотлиги илоҳий бирликнинг яққол лингвистик рамзидир.

Ислом бадиий терминологиясининг келиб чиқиши ва эволюцияси

Ислом бадиий терминологиясининг келиб чиқиши ва эволюцияси Европа Уйғониш даври ва унинг бутун дунёда инсоният маданияти ва цивилизациясини ўрганишга қаратилган ҳаракати инсоннинг ҳис-туйғулари, эшитиш ва визуал идрок этиш, тасаввур шакллари билан боғлиқ фалсафий мавзулар ҳақида тизимли фикрлашнинг ўсишига сабаб бўлди. “Гўзаллик” бир вақтнинг ўзида дин, фалсафа ва таълимга илмий ёндашув билан боғлиқ бўлган инсон билимининг янги соҳаси сифатида ўрганиш объектига айланди. Фан ва адабиётдан ажралиб турадиган санъатни ўрганиш милодий XVII аср ўрталарида “эстетика” ёки “санъат фалсафаси” номи остида пайдо бўлган. Европа Уйғониш даврининг фан, техника, капитал, саноат, маданият, санъат ҳамда географик, табиий ва инсоний соҳалардаги кашфиётларни ўрганиш инсоният ўзига хослигининг тарихий эволюциясининг кўриниши, маданий юксалиш шакли ва инсонпарварликнинг ўзига хос белгиси ва ҳаётий таянчига айланди.

Европада пайдо бўлган интеллектуал йўналишлар дунёнинг аксарият халқлари, хусусан, Ислом Араб Шарқи халқларининг интеллектуал ўзига хослиги ва ижтимоий, маданий анъаналарига таъсир кўрсатиб, айрим қийинчиликларни туғдирди. Бинобарин, саноат, фан, адабиёт, санъат бўйича Ғарб анъаналари каби замонавий Араб-Ислом маданиятининг ижтимоий тузилмаларига таъсир кўрсатди. Умуман Ислом онгига, хусусан, Араб-Ислом онгига Европанинг илмий ва ма-

даний таъсирининг энг муҳим хусусиятларидан бири “цивилизация” ва “маданият” атамаларидаги ўзгаришлар эди. Шунингдек, бир вақтлар сарсон-саргардон, кўчманчи, ўтроқ яшаш маъносини назарда тутган “цивилизация” атамаси кенгроқ маъно касб этди. Унинг шахсий, ижтимоий, маънавий, интеллектуал, иқтисодий ва сиёсий жиҳатлари замонавийлик, ижтимоий тараққиёт ва моддий фаровонликни англатувчи умумий ҳаёт тарзи билан боғлиқ бўлди. “Цивилизация” ва “маданият” атамаларининг араб тилига таржима қилиниши билан Араб-Ислом дунёси инсон ижодининг моддий ва номоддий кўринишларининг кенг доирасини ўзида мужассам этган назариялар ва иборалар: ихтиролар, саноатлар, урф-одатлар, алоқалар, ҳаракатлар, ташкилотлар, технологиялар билан барча нарсаларнинг ватанига айланди. Замонавий Араб-Ислом билимларидаги бу силжиш инсон ижодининг турли соҳаларда намоён бўлди. Арабча *фанн* (санъат) атамаси бир вақтлар кенг ва қамраб олувчи маънода фан, адабиёт ва саноат тушунчалари билан боғланган эди; энди эса унинг маъноси фақат эстетик соҳани қамраб олувчи бўлиб торайди. Бу ўзгариш, Ислом олами ва Европа ўртасидаги катта ўзаро таъсирларга гувоҳ бўлган милодий XIX аср/ ҳижрий XIII асрда Араб-Ислом онгига дуч келган энг катта маданий муаммолардан бири бўлган дейиш мумкин.

Замонавий Ислом маданияти таркибида чуқур интеллектуал, лингвистик ва концептуал ўзгаришлар араб ва Ислом жамиятларида фан, таълим, маданият ва таржима билан боғлиқ гўзаллик, ижодкорлик, ички ҳиссиёт, психология ва инсон билан боғлиқ бошқа соҳаларида янги ўзгаришларга жавобан содир бўлди, бу фанн сўзининг маъноси ва унинг аҳамиятини янгича тушунишга ёрдам берди.

Араб адабиётшуноси Рифаах Рафи ал- Тахтави (вафот этган йили ҳижрий 1290/ милодий 1873) биринчилардан бўлиб француз адабий ва маданий асарларини араб тилига таржима қилган. Ал-Тахтави таъкидлаганидек, “Европаликлар инсон билимларини икки тоифага бўлишди: фан ва санъат. Илм-фан соҳаси биз оқилона билимлар ва далиллар орқали эришадиган тушунчаларни қамраб олади, Санъат соҳаси эса нарсаларни қоидаларга мувофиқ равишда ишлаб чиқаришга оид билимларни ўз ичига олади”.

Бирок, ал-Тахтави ва унинг ҳамкасблари ҳижрий 1254/ милодий 1839-йилда ал-Тахтави раҳбарлигида ташкил этилган Тиллар мактабидаги таржима йўналишида олиб борилган ишларда “фан” ва “санъат” ўртасидаги фундаментал алоқани сақлаб қолишган. Ал-Тахтави ва таржимонлар жамоаси бу икки атамани муҳим семантик алоқа билан боғланган деб ҳисоблашган. Демак, улар “санъат” (*фани*) атамаси “илм” (*илм*)нинг баъзи жиҳатларига ишора қилиши ва худди шу каби “илм” (*илм*) атамаси ҳам “санъат” (*фани*) нинг баъзи жиҳатларига ишора қилиши эҳтимolini сақлаб қолишган.

Бу ходисани, масалан, ал-Тахтави шахсий назорати остидаги Тиллар мактаби жамоаси томонидан француз тилидан араб тилига таржима қилинган *Каиф Румуз ал-Сирр ал-Масун фи Татбиқ ал-Ҳандасатихъала ал Фунун (Муҳандисликнинг санъатга татбиқ этувчи яхши сақланган сирининг рамзларини очии)* асарида ҳам кўриш мумкин. Бу асар “муҳандислик ва механикани хунармандчилик, саноат ва тасвирий санъатга татбиқ этиш бўйича китоб”, яъни, меъморчилик, география, астрономия, кemasозлик ва қурилиш, ёруғлик, соя ва тутилиш фани, дурадгорлик, ҳайкалтарошлик, матбаа ва типография, хусусан, китобнинг муқаддимасида айтилишича, “Тиллар мактаби барча санъат турларининг энг яхшисига эгадир”, деб тасвирланган. Тиллар мактаби томонидан олиб борилган ишлар гўзаллик ва санъатни англаш билан боғлиқ концептуал ва терминологик ишланмалар учун эшикларни очди. Бу ўзгаришлар маълум даражада Араб ва Ислom маданиятида рўй бераётган эди, улар *ал-фунун ан-нафисаҳ, ал-фунун ал-рақияҳ ва ал-фунун ал-жамилаҳ* (инглизча “тасвирий санъат” атамасининг арабча таржималари) каби ярим техник маънога эга янги ибораларни қўлай бошлашган эди, охирги ибора Аҳмад Фарис ал-Шидяк (ваф. этган ҳижрий 1304/милодий 1887-йил) томонидан яратилган.

Араб-Ислom жамиятларида назарий ва амалий тарафлама содир бўлаётган интеллектуал ва маданий силжишлар бутун Араб дунёсида турли даражада илдиз ота бошлади. Ушбу ходисага ўша даврнинг диний, академик ва маданий элитасига қирувчилар қаршилик билдирдилар, жумладан, баъзи элементларни Ислom қонун-қоидаларига мослаштиришга уринишларни, шунингдек, объектлар, услублар, техникалар ва бошқа янги киритилган Ғарб атамаларининг аксариятини лингвистик мослаштиришларига қаршилик кўрсатишди.

Ислом ҳукуки соҳасида *фиқҳ ан-навазил* (мисли кўрилмаган ҳолатлар бўйича ҳуқуқшунослик) деб номланувчи фан санъат соҳасида расм чизиш, тасвирлаш, қўшиқ айтиш, актёрлик ва бошқа янги шаклланган ижодий ифода шакллари Араб-Ислом жамиятида намоён бўлишини ҳал қилишга ҳаракат қилди. Ислом фикҳининг бу тармоғи одамларнинг баъзилари ҳаром, баъзилари эса жоиз деб топган бу янги пайдо бўлган ҳодисаларга Ислом шариати асосида қандай муносабатда бўлиш борасидаги чалкашликларини бартараф этишга киришдилар. Сураатларнинг Ғарбдан қабул қилиниши Ислом ҳукуки меъёрлари асосида бўлган маданий импортнинг намунасиدير.

Ҳуқуқшуносликнинг бу тури ўзининг турли ҳуқуқий қарорлари орқали Араб-Ислом жамиятида “*тасвирий санъат*” учун ижтимоий ўрин яратишга ёрдам берди, шунингдек, Ислом маданиятига кириб келувчи маданий элементлар ва улар билан боғлиқ бўлган тушунчалар, масалан, телефон, телеграф, фотосурат, автомобиль, фонограф, радио, таътил, опера, банк ва бошқа атамалар учун лингвистик роль ажратилди.

Адиблар ва зиёлиларнинг бошқа вакиллари Ғарбдан Араб-Ислом жамиятларига янги кириб келаётган саноат, адабий жанрлар, анъаналар, кийим-кечак буюмлари, чолғу асбоблари ва бошқа субъектлар учун тараккиёт белгиси сифатида ўз ҳиссаларини қўшдилар. Улар бу вазифани таълимни модернизация қилиш, интервьюлар, муҳокама-лар ва оммавий мунозаралар, китоблар, газета ва журналлар ва бошқа оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширишди. Ана шундай саъй-ҳаракатлар туфайли бу янги киритилган элементларга ҳам халқ тилида, ҳам расмий Араб тилида билвосита лингвистик, стилистик ва терминологик ёндашувлар амалга оширилди. Араб зиёлиси Саламаҳ Мусо (вафоти ҳижрий 1377/ милодий 1958-йил) – арабча тҳақафаҳ атамасини хорижий “маданият” атамасининг таржимаси сифатида қўллашни биринчи бўлиб тарғиб қилиш орқали санъатнинг билим билан боғлиқ жиҳатини таъкидлаган. Шу сабабли, Мусо санъат цивилизациядан кўра маданиятга кўпроқ алоқадор, чунки цивилизация биринчи навбатда жамиятнинг моддий мавжудлиги, маданият эса жамиятнинг менталитети, муносабати ва тафаккур ҳаёти билан кўпроқ боғлиқ.

Адабиётшунос Тавфиқ ал-Ҳаким (вафоти ҳижрий 1407 /милодий 1987) театр санъатининг асл моҳиятини аниқлаш орқали худди шундай қатта роль ўйнаган. Масраҳ атамасини “театр” сўзининг арабча эквиваленти сифатида киритган ва замонавий араб маданиятида театр муҳим ўрин эгаллашига сабаб бўлган одам Тавфиқ ал-Ҳаким эди.

Бу мавзуга бир қатор тўғридан-тўғри стилистик ва терминологик ёндашувлар тилшунос олимлар ва Араб тили академиялари томонидан олиб борилди, улар замонавий Ғарб маданиятидан олинган кўплаб сўз, атама ва тушунчаларни араб тилига мослаштиришга ҳаракат қилдилар. Шу билан бирга, зудлик билан хорижий атамаларнинг арабча эквивалентларини яратиш орқали тилшуносликка нисбатан кейинги тажовузларини олдини олиш учун жиддий ҳаракатлар қилинди. Бошқа ёндашувлар қаторига араблаштириш, таржима қилиш, туркумлаштириш ва араб лексикасига янги атамаларни киритиш киради.

Ислом санъати билан боғлиқ атамалар ва тушунчаларни замонавий ўрганишга олим ва адабиётшунос Аҳмад Таймур Пошо (вафоти ҳижрий 1348/ милодий 1930-й.) асос солган. Таймур бу борада бир қанча китоблар муаллифи бўлиб, улардан энг машҳури унинг “*ал-Тасвирид ал-Араб*” (Араблар орасида тасвир) асари бўлиб, Ислом санъати ва терминология соҳасидаги келгуси тадқиқотлар учун бошланғич туртки берди. Таймурнинг бу ҳиссаси Ислом тасвирий санъати билан боғлиқ бўлган кўплаб арабча атама ва тушунчаларни ҳисобга олган ҳолда муҳим илмий аҳамиятга эга эди, масалан, *тадҳҳиб* (зардўзлаш ёки безатиш), *тақфит* (нақш ёки ўймакорлик), *ал-тазмик* (тазмик, Мамлук даври билан боғлиқ бўлган Ислом безатиш услуги), *кҳаял ал-зилл ёки тайф ал-кҳаял* (соя ўйинлари) ва бошқалар.

Асарлари Ислом санъати билан боғлиқ араб лексикасини яратишга йўл очган яна бир олим тилшунос ва ёзувчи Бишр Форис (вафоти ҳижрий 1382/милодий 1963-й.) бўлиб, у махсус атамаларнинг тарихий қўлланиши асосида Ислом санъати тилини яратиш мақсадида араб тилидаги Ислом бадий терминологиясининг илдизларини билиш учун кўп меҳнат қилган. Бишр Фориснинг кўплаб лингвистик ҳиссаларига қуйидагилар киради:

- Миср Қироллик Араб тили академияси журналида (Мажаллат Мажма ал-Лугҳаҳ ал-Арабийях ал-Малаки) ҳижрий 1353/милодий 1935 йилда чоп этилган қисқача тадқиқот, Фи Истилахат ал-Муסיқа ва ал-Фалсафаҳ. (Му-сикий ва фалсафий терминология ҳақида)

- Истилахат Арабийях ли Фанн ал-Тасвир (Расмли тасвирлаш санъати билан боғлиқ араб терминологияси) номли китоб.

- Тасвирлаш санъат билан боғлиқ саксондан орғиқ атамалардан иборат араб-француз индекси, унинг “Сирр ал-Захрфаҳ ал-Исламийях” (Ислом безак санъати сири) номли китобининг охирида келтирилган.

- “Ал-Фанн ал-Қудси фи ат-Тасвир ал-Ислами ал-Аввал” (Муқаддас санъат: Илк Ислом тасвирий асари) номли китоб.

Шунга қарамай, Қоҳирадаги Араб тили академияси ҳомийлигида Араб-Ислом бадий терминологиясини ўрганиш бўйича ушбу замонвий илғор саъй-ҳаракатлар авваллари мусулмон олимларининг асарларида Ислом бадий терминологиясига Ислом нуқтаи назаридан муносабат билдиришлари аҳамиятсиз эди. Ал-Фаробий (вафоти ҳижрий 339 / милодий 950) муסיқа ва тасвир соҳаларига оид кўплаб техник таърифларни берган. Масалан, у муסיқа соҳаси учун куйидаги атама ва таърифларни таклиф қилди: *ал-алҳан ал-мулидҳаҳ* (лаззатли куйлар), унинг ягона вазифаси тингловчига эшитиш завқини келтирувчи куйлар деб таърифлаган; *ал-алҳан ал-мутакҳайялах* (тасаввурли куйлар) тингловчига наф келтирувчи куйлар бўлиб, улар кўриш тасаввурини рағбатлантиради ҳамда безак ва ҳайкаллар каби ақлий образларни шакллантиришга илҳомлантиради. Ал-Фаробий уларга *ал-алҳан ал-инфиаллияҳ* (таъсирли куйлар) тингловчида аффектив реакцияларни юзага келтиради, одамнинг ҳис-туйғуларини кучайтиради ёки тинчлантиради; *ва ал-алҳан ал-гҳинайях* (овозли куйлар) атамасини кўшади. Ал-Фаробий инсонда завқ, тасаввур ва таъсирга интилиш инстинктуал истаги борлигини ва ҳар хил турдаги куйлар бу инстинкт истақларига қаратилганлигини таъкидлайди.

Муסיқа санъатини ўрганишга ҳисса қўшган яна бир Мусулмон Ибн Сино (вафоти ҳижрий 370/милодий 980) нинг терминологик тадқиқотлари *Ал-Шифа (Шифо)* китобининг *Жавами илм ал-муסיқа (муסיқий тўпламлар)* деб аталган бир бобида мавжуд. Бу жамланма

ларда куйлар (*алҳан*), ноталар (*ангҳам*) ва чолғу асбоблари билан боғлиқ кўплаб атама ва тушунчаларнинг изоҳлари берилган. Абу Ҳайян ал-Тавҳиди (ваф.э. ҳижрий 414/ милодий 1023) ҳам араб хаттотлик санъати тилига бир қанча асосий сўзларни киритган.

Мискавайҳ (вафоти ҳижрий 421/милодий 1030) араб тарихчиларидан биринчи бўлиб “*илм ал-тасавир*” ёки “*тасвирилар илми*” деб аталган терминида Мусулмон рассомлари томонидан амалга оширилган ижодий тажрибаларни муҳокама қилган ва уни *Икҳван ал-Сафа* (ҳижрий III аср/ милодий IX аср) тазвиқ ёки ал-зивақаҳ (Ганс Вер, зеб-зийнат, безатиш, нақш, сурат, тасаввур қилиш (яъни ҳикояни ўз тасаввурида) деб таърифлаган заввоқ феълидан) деб атаган.

Ал-Ғаззолий (вафоти ҳижрий 505/милодий 1111) гўзаллик тушунчасини *ал-жамал ал-ҳақиқи* (чин гўзаллик), *ал-жамал ал-таби* (табiiий гўзаллик) ва *ал-жамал ал-батини* (ички гўзаллик) тоифаларига ажратди. Шунингдек, у *ал-жамал ал-батини* (ички гўзаллик) ва *ал-жамал ал-заҳири* (ташқи гўзаллик) ўртасидаги фарқни кўрсатиб, уларнинг ички ва ташқи тарафдан назар орқали идрок этилишининг турли даражаларини аниқлаган. Демак, ал-Ғаззолийнинг гўзаллик ва санъат мавзуларидаги фикрлари ва улар билан боғлиқ терминологияси Ислом эстетикасининг марказини ўз ичига олади.

Ушбу дастлабки олимларнинг гўзаллик ва санъат мавзулари ҳамда улар билан боғлиқ бўлган ўзига хос атамалар ҳақидаги асарлари Араб Тили Академиясининг Ислом санъати ва меъморчилиги билан боғлиқ тушунчаларга тегишли атамалар бўйича қарорлари учун асос бўлиб хизмат қилган дейиш мумкин. Шунга қарамай, Академиянинг бу соҳадаги дастлабки камтарона уринишларида жиддийлик ва дадиллик йўқ эди.

Ислом санъати соҳасидаги биринчи араб лексикаси *Муъжам Ал-фаз ал-Ҳадараҳ ва Мусталаҳат ал-Фунун* (Цивилизация ва санъатга оид атамалар луғати) деб номланган. Ушбу луғат бадий жиҳатдан бир-бирига боғлиқ бўлган турли соҳалар – тасвирий санъат, замонавий бадий тафаккур мактаблари, ҳайкалтарошлик, чизмачилик, наққошлик ва кулолчилик каби атамаларни ўз ичига олганлиги билан кенг тан олинган. Унда Қоҳира Араб тили академияси томонидан Ислом меъморчилигига оид терминология бўйича қабул қилинган қарорлар ҳам бор эди. Бироқ, Ислом санъатини муҳокама қилишда ҳали ҳа-

мон кўплаб хорижий тушунчалар ва атамалар ҳукмронлик қилмоқда. Бу факт бошқа илмий муассасалар, шунингдек, ҳозирги ва ўтмишдаги араб тадқиқотчилари ва тилшунослари қаторида Араб тили Академияси ҳам Ислом санъатини шарқшунослик чекловларидан озод қилиш учун зарур бўлган чуқур текширувдан ўтказмаганига далил бўлади.

Таржима ва Ислом бадиий терминологияси

Араб-ислом анъаналарида бадиий атама ва тушунчаларни асослашга бўлган дастлабки уринишлар камтарин ва иккиланувчан эди, уларнинг аксарияти замонавийлик тимсоли сифатида қараладиган “маданий ғарбийлашув” контекстида амалга оширилди. Бинобарин, бу ишлар билан шуғулланган араб тилшунослари ва зиёлилари Араб-Ислом атама ва тушунчаларига ҳамда хорижий контекстда пайдо бўлган атамаларга бир хил эътибор қаратдилар. Ушбу тенденция тилшунослар ва бошқа тадқиқотчилар доираларида Ислом антикварлари, санъати, меъморчилиги ва хунармандчилигига кириб борди, улар янги шаклланган соҳа ва академик ихтисосликни ташкил этди. Ушбу янги соҳада замонавий Ғарб цивилизацияси Араб-Мусулмон олимлари учун маданий ва лингвистик муаммо бўлиб, улар Ислом санъати билан боғлиқ терминологиянинг илдизларини қандай аниқлаш ва лексикани тизимлаштириш ҳақида илмий фикр юритишлари керак бўлди.

Бишр Фориснинг Ислом санъати билан боғлиқ хорижий атамаларни Араб-Ислом анъаналарида илдиз отиш усули араб луғатлари ва адабиётига қайтиш ва бу атамаларни араб тилига таржима қилишда тил ва маданий муаммоларни ўз зиммасига олишни мақсад қилган. Таржимада акс эттирилган экспрессив ва коммуникатив муаммолар тадқиқот, ёзув, таълим ва маданият соҳаларидаги саъй-ҳаракатларга, айниқса, Ислом антиқа нодирликлари, Ислом архитектураси ва бошқа ғарб ёзувларида учрайдиган ўзаро боғлиқ атамаларга ўз соясини солмоқда.

Аксарият Ғарб тадқиқотлари Ислом санъатини икки қатга тоифага ажратади. Улардан биринчиси архитектура, ҳайкалтарошлик, мозаикалар, девор расмлари, ёғоч ва гипсдаги безак ёзувлари ва бошқаларни ўз ичига олган “*ишрик санъат*” ҳисобланади. Иккинчиси эса “*кичик*

санъат” деб аталиб, баъзан “амалий санъат” деб ҳам юритилади. Улар – металл, ёғоч, кулолчилик ва шишадан ясалган буюмлар, шунингдек, Куръон нусхаларини безаш, кўлёзма, мозаикалар ва қадимги ёзувлардан иборат. Бу туркумнинг энг қадимги ва энг машҳур арабча атамаси *ал-фунун ал-фарийях ал-исламиийях* (том маънода Ислом санъатининг ёрдамчи қисми) дир. Бу атама Заки Муҳаммад Ҳасан томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, у шундай деб ёзган эди: *“Ал-фунун ал-фарийях – биз ҳозиргача инглизчадан “the minor arts” атамасини, французча “arts mineure” ва немисча “kleinkunst” атамасини таржима қилишда қўллаган арабча иборадир. Биз уни ал-фунун ал-синаъийях (“саноат санъати”) ёки ал-фунун ал-татбиқийях (“амалий санъат”) деб таржима қилишимиз ҳам мумкин. У баъзан ал-фунун ал-зукҳруфийях (“безатиш санъати”), деб ҳам таржима қилинади”*.

Бу атама қандай таржима қилинган бўлса ҳам, у функционал ёки декоратив бўлишидан қатъи назар, ҳаракатланувчи объектларга нисбатан қўлланиладиган санъатни англатади. Шу билан бирга, бу ерда тилга олинган икки томонлама бўлиниш жуда ноаниқ эканлигини тан олиш керак. Баъзи санъатшунослар гиламларни, масалан, “кичик санъат” тоифасига киритади, бошқалари эса йўқ. Шу нуқтаи назардан, археолог Аҳмад Муҳаммад Исо томонидан Ислом санъати тўпламига Нью-Йорк Метрополитан санъат музейида ўттиз йилдан ортиқ мудирлик қилган доктор М. С. Диманднинг *“Муҳаммад санъати қўлланмаси”* китобида келтирилган шартлар бўйича олиб борилган тадқиқоти таҳсинга лойиқдир. Жуда аниқ ва ишончли бўлган Диманднинг китоби Ислом санъати билан боғлиқ атамаларни инглиз тилидан араб тилига таржима қилиш жараёнида анъанавий тарзда дуч келган тил муаммоларини ҳал қила олади.

Исонинг бу ишдаги ёндашуви арабча атамаларни инглиз тилидаги ҳам маъноси, ҳам қўлланиш частотаси бўйича энг мос келадиганини танлаш эди, ҳатто улар сўзлашув характерида бўлса ҳам. Унинг айтишича, у танлаган атамалар *“ҳақиқий санъат амалиётчилари томонидан қўлланиладиган ҳар бир инглиз атамаси учун арабча таржима сўзлардир, менинг мақсадим арабча сўзларнинг бевосита санъат ёки ҳунармандчилик билан боғлиқ бўлган маъноларини аниқлаш ва бир хил сўзлардан қочишидир”*.

Таржима билан боғлиқ ушбу бебаҳо тадқиқот асари санъатга оид атамаларнинг биринчи кичик Инглизча-Арабча луғатига асос бўлди. Исо Ислом санъатига тааллуқли инглизча сўзларни олгандан сўнг, улар учун арабча эквивалентларни тақдим этди ва уларни Диманд китоби таржимасига қўшиб қўйди, унинг асосий мақсади Ислом санъатининг кенг қамровли, тўғри ва нуфузли Арабча-Инглизча луғатини яратиш эди.

Тахминан қирқ йил ўтгач, Исо ўзининг луғатини Оқтай Аслан Абанинг мавзуга оид яна бир китоби таржимасидан олинган қўшимчалари билан кенгайтирди. Кенгайтирилган нашр, Ислом меъморлиги, хунармандчилиги ва бошқа санъат соҳаларида 1400 дан ортиқ атамаларни ўз ичига олган ўз соҳасидаги илғор асар *“Мусталаҳат ал-Фанн ал-Ислами”* номи остида чоп этилди.

Ислом санъати терминологиясининг пайдо бўлиши

“Ислом санъати” атамаси ҳижрий XIII-XIV асрлар/милодий XIX-XX асрлар оралиғида Шарқшунослик-Исломшунослик фанининг предмети сифатида аниқ намоён бўла бошлаган ва шу даврда бу атама меъморий ёдгорликлар, қўлёзмалар, хунармандчилик буюмлари ва музейшунослик соҳасида маданий аҳамиятга эга бўлган нодирликларга нисбатан қўлланган.

Йирик Ғарб музейларининг Ислом санъат асарлари ва санъат ёдгорликларини аниқлаш ва уларни маданий йўналишда музейга ташриф буюрувчиларга “бозорга чиқариш” зарурати “Ислом санъати” атамасида маданият ёки тарихий давр, фан ва адабиёт билан бир қаторда ўз ўрнини эгаллаши мумкинлигини билдирувчи катта семантик ўзгаришларга олиб келган дейиш мумкин. Ғарб таъсирида Мусулмон жамиятлари санъат тушунчасини биринчи навбатда гўзаллик ва ижодкорлик билан боғлиқ бўлган нарса, хусусан, Ислом санъати замонавий маданиятнинг асосий таркибий қисми сифатида ўзлаштира бошлашди.

Шунга қарамай, ҳозирги замонда кенг қўлланиладиган “Ислом санъати” умумий номи ҳали аниқ ва изчил таърифлангани йўқ. Ушбу масаланинг илдизларини ҳижрий XIII аср/милодий XIX асрга бориб тақаш мумкин, шу нуқтадан бошлаб биз иборанинг тарихий ва терми-

нологик траекториясини қуйидагича хариталашимиз мумкин:

1) Ҳижрий 1289-1294 / милодий 1873-1878-йиллар оралигида Лъ Арт Арабе (Араб санъати) номи остида иккита алоҳида китоб нашр этилган: бири Жюль Бургоин, иккинчиси Приссе Дъэ Авеннес томонидан. Кўриниб турибдики, “*Араб санъати*” атамаси ўша пайтда Европа бўйлаб тарқалиб кетган Исломий ноёб нарсалар, қадимий буюмлар ва санъат асарларини ифодалаш учун кенг тарқалган. Бирок, олимлар ва тарихчилар ушбу мақолаларга қандай муурожаат қилиш кераклиги ҳақида турли хил фикрларга эга эдилар, буни ўша пайтда кетма-кет нашр этилаётган тегишли тадқиқотларнинг турли номлари тасдиқлайди.

2) “*Сарасеник санъат*” атамаси тарихчи Лейн Пулз томонидан киритилган бўлиб, унинг “*Сарасеник санъат бўйича қўлланма*” асари ҳижрий 1303/ милодий 1886-йилда нашр этилган. Аммо шуни таъкидлаш керакки, бу ном Ислом санъатини академик ўрганишда камдан-кам қўлланилган ва шунинг учун ҳозирги шароитда аҳамиятсиздир.

3) XIX аср ўрталаридан бошлаб Ислом санъати учун энг кўп қўлланилган атама “*Муҳаммадона санъат*” бўлиб, бу даврда чоп этилган бир қатор асарларнинг сарлавҳаларида пайдо бўлди.

4) “Мусулмон санъати” атамаси илк бор ҳижрий 1324/милодий 1907-йилда таниқли француз шарқшуноси ва рассоми М. Саладиннинг “*Мануел дель Арт Мусулман*” асарининг нашр этилиши билан пайдо бўлган. Бу сўнгги ибора аста-секинлик билан бўлса-да, “*Ислом санъати*” сўз бирикмасини қўллашга ўтишда ўйнаган академик роли билан аҳамиятли эди.

5) “*Ислом санъати*” атамасига келсак, у биринчи марта ҳижрий 1327/милодий 1910-йилда аниқ намоён бўлган, ўша пайтда Ислом ҳунармандчилигининг бир қанча кўрғазмалари, нодирликлари ва санъат асарлари Европада “*Ислом санъати*” номи остида жойлашган.

Шундай қилиб, “*Ислом санъати*” Ислом тасвирий маданияти контекстида ушбу ҳунармандчилик жанрлари ва ўзига хос шаклларини ифодалаш учун энг кўп ишлатиладиган атама бўлди. Шу билан бирга, хориждан атама ва тушунчаларнинг узлуксиз олиб келиниши Ислом санъатининг турли ифодалари учун бир маъноли терминларни ишлаб чиқишга тўсқинлик қилди.

Бу масала қуйидаги олтита ҳодиса билан ифодаланади:

1) Ғарбда Ислом санъатини ўрганишда қўлланиладиган кўпгина асосий атамаларнинг табиати нотаниш ва биз “Шарқшунослик эстетикаси” деб аташимиз мумкин бўлган термин хорижий тилларда турлича тилга олинган.

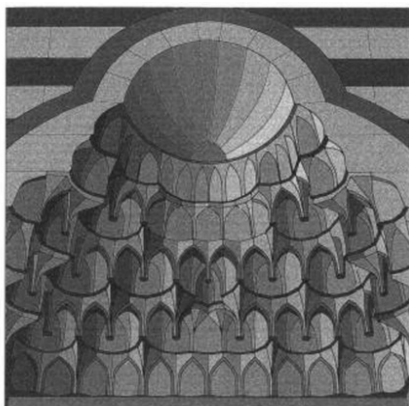
2) “Ислом санъати” ва унинг турли мавзулари билан боғлиқ танқидий ва фалсафий атамаларни тушунтириш учун ишлатиладиган

кўплаб тушунчалар ва ибораларнинг ўзлаштирилишининг баъзилари Араб-Ислом маданиятида номаълум бўлган. Буларга, масалан, фикр оқими ёки бадиий ҳаракат маъносида “мактаб” атамаси киради. “Мактаб” атамаси шу маънода Ислом санъатининг замонавий тадқиқотларида кенг қўлланилади, улар “Ислом санъати мактаблари” ҳақида узоқ мунозараларни ўз ичига олади, гарчи араб тилида “мактаб” (*мадрасаҳ*) атамаси анъанавий тарзда қўлланилмаган бўлса-да.

3) Ислом санъатининг замонавий тилига маълум Ғарб техник атамаларининг киритилиши. Бундай атамалардан бири “техника” бўлиб, у биринчи марта декоратив шаклларни чизиш ва шунга ўхшаш усулларга оид тадқиқотларда ал-ихраж ал-фанни деб таржима қилинган.

4) Ислом санъатига оид хорижий атамаларни араб тилига таржима қилишда аниқлик йўқлиги. Бундай ноаниқлик мисоли тасвир, безак, ва бошқа атамаларнинг араб тилига бир сўз, яъни заххрафаҳ орқали келтирилиши мисолида кўриш мумкин.

5) Исломий санъатга нисбатан араблашган хорижий сўзларнинг қўлланиши шу қадар ҳаддан ташқари кўпайиб кетдики, бу Қуръон ва араб маданиятига бегона бўлиб кўринди ва шунинг учун тушуниш қийин эди. Бу ҳодисанинг энг ёрқин мисолларидан бири, Усмонлилар даврида шаклланган Исломий безак услубларига ишора қилувчи ҳатой ва роми каби туркий тилдан арабчага ўтган атамалар билан боғ-

Мукарнас

Тавриг

лик. Араблашган атама муқарнас (нақшли гумбаз тури) Ислом санъати соҳасида кенг қўлланилиши давом этмоқда.

б) Ислом санъати билан шуғулланувчилардан бир нечтаси Араб луғатининг ўзига мурожаат қилиш ёки бошқа тилларга кириб келган кўплаб Араб ва Исломиёй атама ва тушунчаларга эътибор қаратиш орқали бадийий терминологияни араб тилида илдиз оттириш учун катта куч сарфлашди. Бундай атамалардан бири *tavriq* (арабча, тавриқ) бўлиб, япроқлар билан тасвирлаш маъносини билдиради. Бу атама араб тилидан Кастилия испан тилига ўтган ва у ерда *“кичик барглар ва пальма новдалари шаклидаги безак”* деб таърифланган бадийий атама бўлиб қолган. Араб-Ислом бадийий лексикасига у сўз кейинчалик фанн ал-тавриқ номи билан қайтадан кирган. Арабча тавриқ сўзининг ўзи араб тарихчилари томонидан қўлланилган. Жумладан, Абу ал-Ҳасан ал-Муқри тавриқ хунаридан хабардор бўлган Муҳаммад ибн Амад исмли кишини зикр қилган.

Ислом санъати лексиконининг зарбий кўриниши

“Ислом санъати” атамаси пайдо бўлишидан олдин ҳам, кейин ҳам бадийий асарлар, қадимий буюмлар, назариялар, услублар, шакллар орқали ушбу соҳага тегишли барча нарсаларнинг атамаларини ишлаб чиқиш устида иш олиб борилди. Бу жараён Европа Уйғониш давридан ўсиб чиққан Ғарб бадийий маданияти контекстида янги атама ва ибораларни ихтиро қилиш орқали содир бўлди. Ҳижрий XI аср бошлари/ милодий XVII асрлар ҳижрий 1019/ милодий 1611-йилларда Италияча *“Арабессо”* атамасининг пайдо бўлиши билан бадийий атамалар

ривожланишининг гувоҳи бўлди. Бу янги бадий атаманинг семантик маркази манзарали ўсимликлар дизайнига тегишли. Кейинчалик бу атама Европанинг бошқа тилларига, жумладан, француз, немис ва инглиз тилларига кириб, у ерда “*арабеск*” шаклини олди.

Эрнест Кухнел каби баъзи Ислом санъати тарихчилари “*арабеск*” атамаси ўша даврда кашф этилган деб ҳисоблайдилар. Ҳижрий XIII аср охири/милодий XIX асрда асли Австриялик санъатшунос олим Алоис Риегл (милодий 1858-1905), санъат тарихи ва фалсафаси фанининг асосчиларидан бири эди.

Замонавий араб ва мусулмон тадқиқотчилари “*арабеск*” атамасини араб тилига қандай таржима қилиш борасида турлича фикрда бўлганлар. Таклиф этилган баъзи таклифларга, масалан, *ал-тавиш* (тилак билан безаш ёки кийиниш, нақшли камар), *ал-рақш* (зеб-зийнат, безак), *ал-арабаса*, *ал-тарқин ал-зақхрафи* (ънақшинкор ёзувь), *ал-зақхрафаҳ ал-арабийях ал-муваррақаҳ* (арабча баргли нақш), *ал-зақхрафаҳ би ал-фуруь ал-набатийях* (поя ва шохларнинг нақшини тушуриш), *ал-зақхрафаҳ ал-набатийях* (ўсимлик шакллари билан безак) кабилар ва бошқалар кирар эди.

“Ислом санъати” терминологияси

“Ислом санъати” ибораси пайдо бўлгандан кейин Ғарбда пайдо бўлган бошқа кўплаб атама ва тушунчалар кўпайишда давом этди ва Ислом эстетикаси тилининг ҳаётий элементларига айланди. Қуйидаги мисолларни кўриб чиқинг:

1) Мориско (*француз- мореск, инглиз- мавр*) испанча сўз бўлиб ҳижрий 1019/милодий 1611-йилда Марокаш санъати ва меъморчилиги хусусиятларига эга бўлган ҳар қандай нарсага нисбатан пайдо бўлган. Ҳижрий 1165/ милодий 1752-йилдан бошлаб бу атамалар геометрик безак нақшлари ва панжараларида, хусусан, зулайж (фаянс, нақшинкор безакли кафель ва керамика) сўзида, Марокаш кулолчилиқ асарига топилган Ислом архитектураси, хунармандчилиги ва санъатининг Марокаш ва Андалусия безак услубларига нисбатан қўлланила бошланди.

2) Биринчи марта милодий ҳижрий 994/ милодий 1586-йилда пайдо бўлган Италиянча “миниатюра” сўзи француз ва инглиз тилларига тахминан ҳижрий 1365/милодий 1946-йилда кичик, батафсил тасвирлар, баъзан бўялган ёки зарҳалланган тасвирли қўлёзмаларни безаш учун ишлатилиши учун кириб келган. Бу атама Ислом санъати тилига айнан қачон қирганлигини аниқлаш қийин. Аммо шуни айтиш мумкинки, бу атама араб тилига миниатюр сифатида транслитерация қилинган. “Миниатюра” сўзини биринчи марта француз тилидан араб тилига тилшунос Бишр Форис таржима қилган ва уни мунамнат (“безатилган”, “бойитилган”, “нақшинкор” деган маънони англатади) деб таржима қилган.

3) Тахминан ҳижрий 1344/ милодий 1926-йилларда пайдо бўлган абстракционизм сўзидан фарқли ўларок, “абстракция” (*тажрид*) сўзи биринчи марта ҳижрий 955/ милодий 1549-йилда Европа тилларида айлана бошлаган аммо маъносининг санъатга алоқаси йўқ эди. Ҳижрий 1364/ милодий 1945-йилларга келиб, бу атама Ғарб санъатидаги янги тенденция билан боғлиқ ҳолда доимий равишда қўлланила бошланди, у расм мавзусининг реал ёки аниқ тафсилотлари йўқлиги маъносини англатди. Мавхум санъат (арабча, *ал-фанн ал-ташкили*) ранглар, чизиклар ва геометрик тартиблардан маълум фойдаланиш орқали шаклни моддадан ажратиш жараёнини ўз ичига олади, бу эса рамзий маънода ўзидан ташқарида чуқурроқ маъноларга ишора қиладиган бадий шаклни яратади.

Ислом санъати назариясида бирлик

ва хилма-хиллик

Бирлик ва тафовут тамойили инсоният, цивилизация ва санъат ҳақидаги тушунчамизнинг фалсафий ва услубий асосларидан биридир. Бу тамойил назариянинг иккита асосий турини келтириб чиқаради. Улардан биринчиси бирлик ва хилма-хилликни интуитив равишда тушуниладиган ҳодисалар сифатида кўрадиган умумий назариядир. Ушбу назарияга кўра, одамлар кенг, хилма-хил контекстда табиий равишда мавжуд бўлган инстинктив онгга эга. Ҳам бирлик, ҳам фарқлилик ҳаётнинг ҳамма соҳаларига, жумладан, тарих ҳаракати ва инсоният цивилизацияси ва билимлари эволюциясининг диний, фалсафий ва илмий тушунчаларига табиий равишда кириб боради. Назариянинг иккинчи, аниқроқ тури бирлик ва хилма-хилликни фалсафа, фан, адабиёт, санъат ва инсоният билимининг бошқа соҳаларида ҳал қилиниши керак бўлган жумбоқ деб қарайди. Шундай қилиб, бу назария бирлик ва хилма-хилликка ўрганиш, муҳокама қилиш ва услубий таҳлил объекти сифатида қарайди.

Бирлик ва фарқлилик назарияларининг ана шундай таснифи ҳамда уларнинг Ислом санъати билан боғлиқ ўрнига асосланиб, бирлик ва хилма-хиллик тамойилини Ислом санъати назариясининг семантик йўналиши ва нерви дейиш мумкин.

Ҳегел (вафоти милодий 1831-йил) Ислом санъати мавзуси сифатида илоҳий бирликни муҳокама қилган биринчи файласуфдир. 1955-йилда Ислом цивилизациясидаги бирлик ва хилма-хилликка бағишланган шарқшуносларнинг қурултойида Ричард Эттингхаузен (1979-йилда вафот этган) томонидан Ислом санъатининг ўзаро таъсири ва ҳамжиҳатлиги ҳақидаги маъруза ушбу мавзунини жиддий ўрганишнинг бошланиши бўлган дейиш мумкин.

Тарихчи Аҳмад Фикрий Ислом санъати назариясини Араблик ва Ислом ўртасидаги бирлик унсурларига асослашга уринган биринчи замонавий араб тадқиқотчиси бўлган.

Улардан яна бири Мусулмон мутафаккири Исмоил ал-Форукий бўлиши мумкин, у Ислом санъати назариясини санъат ва илоҳий бирлик (*тавҳид*) ўртасидаги муносабатлар нуктаи назаридан муҳокама қилган бўлиб, уни гўзаллик ва унинг бадиий ифодаси бўлган концептуализациянинг манбаи ва асоси сифатида кўрган.

Бирлик ва хилма-хилликнинг бадиий тушунчаси

Бирлик ва хилма-хилликнинг бадиий концепцияси Ислом маданий ҳуқуқшунослигининг ҳам, Ислом санъати назариясининг ҳам асосий мавзуси бўлиб, унда:

- Бирлик санъат асарларида жисмнинг аъзолари қатъий нисбатларда бир-бирига мослашиши каби бир хил геометрик нақш доирасидаги бадиий элементларнинг бир-бирини тўлдиришидан иборатдир.

- Бирликдан ажралмас хилма-хилликка келсак, у бадиий асарда ўзаро таъсир ва уйғунликка эришадиган тарзда ўхшашлик, такрорлаш, уйғунлик муносабатлари орқали номутаносиб элементларни тартиб-лашдан иборат. Бу элементлар биргаликда асарга эстетик мукамалликни беради ва шу билан уни фан ёки адабиёт каби цивилизациянинг бошқа бир соҳасига эмас, балки, хусусан, санъат соҳасига тегишли эканлигидан ажралиб туради, чунки бу хилма-хиллик санъатнинг моҳиятидир. Шундай қилиб, Ислом санъати субъектив-эстетик, объектив-цивилизация ўлчовига эга.

Субектив-эстетик жиҳатни Ислом санъатининг кўп сонли қисм ёки бирликлардан ташкил топиши ва кенгрок дизайнни ташкил этишида кўриш мумкин. Ҳар бир бирлик, бир томондан, ўз-ўзини ифодаловчи мавжудлик сифатида, иккинчи томондан, Ислом меъморчилиги, санъати ва хунармандчилигининг эстетик қиймати кўринадиган кенгрок структуранинг бир қисми сифатида ўйлаш мумкин бўлган нарсаларни ифодалайди. Объектив-цивилизациявий ўлчовга келсак, шу маълумки, Ислом таълимоти ва маданиятининг ўзига хос шакл ва рамзларини танлашда Ислом цивилизацияси моҳияти ва мазмунининг ягона бадиий ифодасини етказиб берадиган тарзда бошқарувчи илоҳий бирлик.

Ислом санъатининг бирлиги ва хилма-хиллиги: цивилизациявий маълумотлар

Ислом цивилизациясини ўрганиш Ислом санъати ва Ислом цивилизацияси ўртасидаги чамбарчас боғлиқлик туфайли Ғарб таълим муассасаларида тақдим этиладиган ўқув дастурлари доирасида Ислом санъатидаги бирлик ва хилма-хиллик мавзуси расман ташкил этилган ва олимлар ўртасида баҳс-мунозараларга сабаб бўлган.

Ислом цивилизацияси ўзининг кенг қамровлиги, таркибий қисмларининг бирлиги, шунингдек, фан, маданият ва санъат соҳаларида бойлиги ва ўзига хослиги билан ажралиб туради. Қолаверса, Ислом цивилизацияси ўзининг географик жойлашуви ва узоқ давом этган юксалиш даври билан дунё цивилизациялари орасида алоҳида ажралиб туради. Худди шу нуқтаи назардан, Ислом санъати ўзининг хунармандчилиги ва безакларида, кириб келган худудларида ва ижодида кўринадиган ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Ислом санъатида, аслида, бир хил бўлган иккита санъат асарини топиш қийин. Санъат Ислом цивилизацияси учун жуда катта аҳамиятга эга. Ислом цивилизацияси ва Ислом санъати ўртасидаги боғлиқлик, аслида, иккаласини ҳам жонлантирадиган ягона руҳнинг ибратли ифодасидир. Бу “*руҳ*” ни санъат, меъморчилик ва хунармандчиликнинг умумий Ислом маданияти тизими учун асос бўлиб хизмат қилувчи тизим, қонун ёки диалектика сифатида таърифлаш мумкин. Бирлик ва хилма-хиллик муаммосига ёндашувлар Ислом цивилизациясининг ўзи, жумладан, санъат, меъморчилик ва хунармандчилик каби кўп ва хилма-хилдир. Кўплаб тарихий, маданий ва археологик тадқиқотлар Ислом санъати Ислом цивилизацияси моддий фаровонлиги ва тараққиётининг энг ёрқин ифодасидир деган хулосани тасдиқлайди. Кенг маънода барча фойдали моддий ижодларни камраб олувчи ҳодиса сифатида ҳам, тор маънода фақат гўзаллик санъати асарларини ўз ичига олган ҳолда, цивилизациянинг моддий ва номоддий таркибий қисмларини яратадиган инсон ижодининг намоён бўлиши деб таърифланиши мумкин. Санъат жамиятга кўпроқ барқарорликка, маданий ўзига хосликка ва Ерни гуллаб-яшнаши учун бошқалар билан маданий ва моддий алмашинувга назорат ёндашувни ривожлантиришга ёрдам беради.

Аслида, ИсломиЙ нутқнинг замирида Ерни гуллаб-яшнатиш мақсади унинг маънавий ва маданий жиҳатларида ётади: Бу мақсаднинг эътиқодга асосланган, диний жиҳати бошқарув тамойилига, яъни инсоннинг ер юзида Аллоҳнинг вакиллари сифатидаги ролига таянади. Бу роль Бақара сурасининг 2:30-оятда айтилади: “Ва албатта! Парвардигорингиз фаришталарга: “Мен ер юзида меросхўр бўладиган зотни яратмоқчиман”, дедилар. Уларнинг вазифаси чексиз шон-шухратли Сенга ҳамд айтиш ва исмингни улуғлашми?” [Аллоҳ] жавоб берди: “Албатта, мен сен билмаган нарсани биламан”. Фан, адабиёт, санъат ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида алоқа ва моддий тараққиёт инсонларнинг туғма қобилиятларига боғлиқ.

Бу ерда арабча фадл атамасининг маъносини тушунтириш фойдали бўлиши мумкин, у неъмат, иноят, сахийлик, фазилат, неъмат, савоб, манфаат ва мўл-кўллик каби турлича таржима қилинади. Ислом нуктаи назарида фадл атамаси борлиқнинг гўзаллиги ва камолотини ошириш тушунчасига асослангандир. Бошқача қилиб айтганда, фадл нарса, шахс, макон, вақт ёки ҳаракатнинг қийматдир. Бундан биз муфдалаҳ атамасини, яъни турли мавжудотларнинг қайси бири иккинчисидан устун эканлигини аниқлаш учун тортишиш ёки солиштириш ҳаракати, шунингдек, тафъул тушунчасини, яъни одамлар, насл-насаб, билим соҳалари, адабиёт ва ёзувнинг бошқа шакллари, санъат ва ҳунармандчилик, шунингдек, цивилизациянинг бошқа элементлари, таркибий қисмлари ва кўринишлари ўртасида турли даражадаги мукамалликларнинг мавжудлигини оламит. Демак, биз фазилатли руҳ (*ан-нафс ал-фадिलाҳ*), юксак цивилизация (*ал-ҳадараҳ ал-фадилаҳ*), савобли, тарбияловчи нутқ (*ал-калам ал-фадил*), *Муфаддалият* (Исломгача бўлган ғазаллар антологияси) ва шунга ўхшаш бошқа атамалар тушунчаларини оламит.

Ислом санъати Ислом цивилизациясидаги бирлик ва хилма-хиллик ўртасидаги муносабатни ўрнатиш учун энг мос соҳадир, чунки бу санъат Ислом цивилизациясининг ижодий шаклланишида, унинг тизими ва маданий ўзига хослигида марказий роль ўйнайди.

Санъат, меъморчилик ва ҳунармандчилик Ислом цивилизациясида бошқа цивилизацияларга қараганда анча кучли ривожланган ва кенг тарқалган. Бинобарин, Ислом цивилизациясини, бир томондан,

умуминсоний қадриятларнинг (ҳақиқат, эзгулик, гўзаллик) бирлиги, иккинчи томондан, бу қадриятларнинг намоён бўлиш йўлларининг хилма-хиллиги билан адолатли равишда юксак дейиш мумкин.

Бу умуминсоний қадриятларнинг Ислом цивилизациясида бир вақтда бирлиги ва хилма-хиллигини ҳисобга олсак, Ислом санъатида намоён бўлган бирлик-хилма-хиллик диалектикасининг эстетик маъносини тўлиқ ифодаловчи тамаддундир.

Ислом санъатининг бирлик ва хилма-хиллик тарихи

Асрлар давомида Ислом санъатининг кўпгина назариялари бирлик ва хилма-хиллик тушунчасига асосланиб, бу санъатнинг ҳаётийлиги ва аҳамияти ҳамда унинг Исломий ва ғайриоддий эстетик билимларга таъсири учун фалсафий асос бўлиб келган. Ислом, шунингдек, унинг мавқеи ва бутун инсоният цивилизациясидаги ҳам Исломий, ҳам дунёвий тарихий роли билан ҳурматлидир.

Бир қатор тарихчилар Ислом санъатининг кенг соҳасига тегишли инновацион назарияларни ишлаб чиқишга ҳаракат қилишди. Бунда улар Ислом санъати ва унинг келиб чиқиши ўртасидаги узвий боғлиқликни очиб бериш учун ё анъанавий тарихий ва тавсифий усулларни, ёки замонавий фалсафий ёндашувларни (эстетик, эзотерик, экспрессионистик, рамзий) қўлладилар. Ислом байроғи остидаги турли ҳудудларда маҳаллий санъат турлари ягона равишда бирлаштирилиб Ислом маданиятига қўшилди. Шундай қилиб, Ислом цивилизациясининг моддий бирлиги Исломнинг илоҳий бирлик ақидасини акс эттирувчи маънавий ва руҳий бирлик учун восита бўлиб хизмат қилди. Қуйида Ислом санъатининг энг муҳим фарқловчи хусусияти бирлик ва хилма-хиллик ўртасидаги боғлиқлик деган хулосага келган тарихий тадқиқотлар мисоллари келтирилган:

1) Эрнст Кухнел (1882-1964) турли меъморчилик, декоратив ва амалий услубларни – баъзан “қўшимча санъатлар” (*ал-фунун ал-фаръийях*) деб ҳам аталадиган тарихий тадқиқотларда Ислом санъати “диний” ва “дунёвий” услубларни бир асарда қўллашда бирини биридан айирмайди, дейди.

2) Жорж Маркес (1876-1962) фикрича, Ислом санъати антик дунёнинг барча бошқа санъат турларидан ажралиб турадиган ўзига хос хусусиятга эга. Ислом дини ва Араб тили санъатнинг турли услублари ва мактабларини, айниқса диний меъморчиликда ўзини намоён қиладиган мактабларни бирлаштирган.

3) Э. Ж. Грубе (1932-2011) фикрича, Ислом оламининг таркибий бирлиги араб, форс, турк маданий унсурларининг этник-географик бирлигида намоён бўлади.

Ислом санъатида бирлик ва хилма-хиллик: нуқтаи назар ва талқинлар

Ислом санъатида бирлик ва хилма-хиллик мавзусига нисбатан илгари сурилган турли нуқтаи назар ва талқинларни тўрт гуруҳга бўлиш мумкин:

- (1) бирликни Ислом ҳаётининг юраги деб ҳисоблайдиганлар,
- (2) хилма-хилликни санъатнинг моҳияти деб ҳисоблайдиганлар,
- (3) хилма-хилликда бирликка эътибор қаратадиганлар ва
- (4) бирликда хилма-хилликка эътибор қаратадиганлар. Бу нуқтаи назар ва талқинлар қуйидаги мавзулардаги тадқиқотлар контекстида тақдим этилган:

Ягона келиб чиқиши, хилма-хил манбалар

Ислом санъатининг келиб чиқиши ва манбалари масаласи олимлар ўртасида доимий баҳс мавзуси бўлиб келган. Асосан Европа Уйғониш давридан келиб чиққан Ғарб эпистемологик тизими ва унинг шарқшунослик йўналишларига таянадиган диний, маданий ва илмий назарияларга кўра, Ислом санъати ташқи ёки объектив омиллар ва таъсирларга жавобан ривожланган кеч ҳодисадир, масалан, санъат ёки ундан олдин бўлган шаклларда.

Баъзи тарихий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Ислом пайдо бўлишидан олдин Арабларнинг “ўзига хос санъати йўқ эди”. Бу каби тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мусулмонлар Сурия, Ироқ, Миср ва Форс (Эрон) забот этганларида, бу ўлкаларда мавжуд бўлган нафис

санъат турларини ўзлаштириб, Ислом бадий услубининг пайдо бўлишига ва босқичма-босқич ривожланишига замин яратдилар. Бу янги пайдо бўлган Ислом услуби, хусусан, Византия ва Сосонийлар санъатидан олинган бўлиб, Миср, Сурия ва Ироқдаги Христиан санъати унинг дастлабки бошида Ислом санъатининг манбаларидан бири бўлган.

Бу фикр баъзи олимлар томонидан эътирозларга учради ва улар “Араб бўшлиғи”, “Ислом қарзи” каби Ислом санъати учун ташқи манбаларни илгари сурган назарияларни рад этишга киришдилар.

Араб ва Мусулмон тадқиқотчилари Ислом санъати бўйича ҳақиқий Араб ва Ислом манбаларидан келиб чиқадиган муқобил назарияларни тақдим этдилар. Бу муқобил назариялар тарафдорлари Исломга қадар Арабларнинг Арабистон ярим оролида ва бошқа жойларида кўплаб санъат ёдгорликлари бўлган, деб ҳисоблайдилар. Араблар Ислом динини қабул қилгандан сўнг, унга хизмат қилиш учун ўз ақли, тасаввурлари ва ҳис-ғуйғуларини қўйдилар. Айнан шу асосда, ана шу муқобил назарияга кўра, Ислом санъати илк Ислом даврларидан бошлаб вужудга келган ва ривожланган. Вақт ўтиши билан мусулмон назарийчилари Ислом санъатининг асосий таркибий қисмларини аниқлашга ва бошқа цивилизациялар ва уларнинг бадий анъаналаридан гўзал ва фойдали деб билган нарсаларни бирлашган Араб-Ислом бадий ифодаси доирасида ўзлаштиришга ҳаракат қилдилар.

Маданият ва цивилизация элементларининг бирлиги ва хилма-хиллиги.

Ислом санъати бўйича айрим тадқиқотлар ушбу санъатнинг Араб-Ислом келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган омилларига эътибор қаратган. Бундай тадқиқотлар муайян санъат асарлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларига таянишдан кўра, тарихий даврлар ва географик минтақалар чегарасида Ислом бадий анъаналарини бирлаштирган унсурларни аниқлашга интилди. Ислом санъати ўзининг бирлаштиришга хизмат қилувчи умумий элементларни маданий ёки цивилизациявий деб таснифлаш мумкин. Ислом санъатининг пайдо бўлиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнаган маданий элементларга Ислом ақидаси, араб тили ва бадий ифода киради. Ислом бошқа

худудларда кенгайиб борар экан, Ислом жамияти ва цивилизациясининг ўзига хос интеллектуал ва маданий хусусиятлари мусулмонлар ҳукмронлиги остида қолган мамлакатларга, хусусан, уларнинг бадийи ва меъморчилик анъаналарига сингиб кетди. Бу Ислом таълимотининг кенг қамровлилиги ва унинг умумий гуманитар ва глобал штампи туфайли мумкин бўлди.

Ислом ақидасидан кейин бу жараёнда энг кучли бирлаштирувчи омил Араб тили бўлиб, Аллоҳ таоло ушбу тил орқали Пайғамбар (с.а.в.) га Ислом динини етказиш воситаси қилиб танлаган эди. Араб тилининг Ислом учун аҳамияти эътиборга олинса, унинг қўлланилиши диний амалга тенг бўлди; шундай қилиб, бир олим “барча санъатларнинг энг олижаноби” деб таърифлаган Араб хаттотлик санъати бир вақтнинг ўзида Ислом ақидаси, Араб тили ва Араб-Ислом маданиятининг бадийи ифодасидир.

Ислом санъатининг пайдо бўлиши ва ривожланишига ҳисса қўшган цивилизация омилларига келсак, уларни куйидагича умумлаштириш мумкин: 1) Масжид ва Қуръоннинг Ислом ҳаётида тутган ўрни ва унда намоён бўлган диний, эстетик ва амалий санъат; 2) халифалар, султонлар, подшоҳлар, амирлар ва бошқа мусулмон ҳукмдорлар Ислом санъатининг турларига ҳомийлик қилганликларида кузатилиши мумкин бўлган сиёсий омил; (3) хусусий ижтимоий институтлар орқали санъат ва хунармандчиликни тарғиб қилиш, сақлаш ва ташкил этиш учун Ислом жамиятининг турли табақалари ўртасида кетма-кет асрлар давомида ўзини намоён қиладиган ижтимоий омил; 4) Ислом маданияти ва санъатини ёйишни юксалтириш, тарбиялаш ва бошқа воситалар орқали ўз навбатида санъатни ривожлантиришга ёрдам берган интеллектуал омил ва (5) босма ва ёзма нашрни осонлаштириш орқали Ислом санъатига қатта ёрдам берган илмий омил.

Бир қатор олимлар Ислом санъати ҳодисасини юқорида айтиб ўтилган маданий ва цивилизация омилларининг натижаси сифатида изоҳладилар. Бошқалар эса, аксинча, бу ва бошқа омилларни шунчаки, Ислом санъатининг ўсиши, ривожланиши ва гуллаб-яшнаши учун замин яратган объектив шарт-шароит ва чекловлар сифатида кўришган. Бу нуқтаи назар “Ислом санъати тарихи ўзига хос хилма-хиллигига қарамай, ўзига хос birlik билан ҳам ажралиб туради” деб эътироф

этади, шу билан бирга, бу санъатнинг 1300 йил давомидаги тараққиёти ва Андалусия ерларидан Хитой чегараларигача тарқалишига зарурий эътибор қаратади. Ислом санъати тўртта ўзига хос хусусият билан ажралиб туради: геометрик нақшлардан безакли фойдаланиш, услублаштирилган ўсимлик шакллари, одамларни моҳирона тасвирлаш ва Араб хаттотлиги. Ушбу санъатдаги бир хилликка ҳисса қўшган нарсалар бир қатор жараёнларнинг мунтазам, такрорий кетма-кетлиги эди, хусусан: қабул қилиш, мослаштириш, ихтиро қилиш, тақлид қилиш, ўзгартириш, давом эттириш ва қайта тиклаш. Ўн уч аср давомида ва кенг жуғрофий кенглик бўйлаб такрорланиб турувчи бу жараёнлар Ислом санъати соҳасида ҳам эволюцияга, ҳам давомийликка эришишга хизмат қилди.

Услубнинг бирлиги ва бадий элементларнинг ранг-баранглиги.

Бирлик ва хилма-хиллик тушунчаси Ислом санъатининг табиати билан чамбарчас боғлиқ, хусусан, мавзу, мазмун, тарихий давр ва бошқа компонентларга қараганда элементлар, услублар ва услублар бўйича санъатга танқидий ва эстетик жиҳатдан баҳо берилганда унинг тузилиши янада тўлиқроқ асосланади. Демак, кўпчилик санъат олимлари, хусусан, уни танқидий-эстетик нуқтаи назардан ўрганувчилар, Ислом санъатининг асосий фарқловчи хусусияти услубий бирлик эканлиги ҳақидаги қарашни маъқуллайдилар ва бу: (1) архитектура, хаттотлик, чизмачилик ва наққошлик, зардўзлик ва ҳоказо санъат турларидан (2) уларнинг расмий элементлари, жумладан, нуқталар, чизиқлар, доиралар, конуслар ва бошқа геометрик фигуралар билан намоёниш этиладиган хилма-хиллик ва (3) ранг, текстура, ёруғлик, ритм, бўшлиқ ва бошқалар каби уларнинг мавҳум қийматларининг хилма-хиллиги.

Ушбу расмий элементлар ва мавҳум қадриятлар биз бадий бирлик деб атайдиган нарсаларни, жумладан, чизиқли бирлик, безак бирлиги, меъморий бирлик ва ҳоказоларни келтириб чиқаради. Бу бирлик ўз-ўзидан тўлиқ ва автоном бадий элементни ташкил этади, бунда тасвирлар ўхшаш ёки қарама-қаршилиқлар билан тўлдирилади ёки такрорланади. Ушбу бирлик ўзини геометрик тизим ёки контекста намоён қилади, бу эса санъат асарига ўзига хос шаклни беради, уни санъат тили билан айтганда, биз “тур” ёки “услуб” деб атаймиз.

Олимлар ўртасида Ислом санъатида кузатилиши мумкин бўлган услубий бирлик “унинг манбалари ва таъсирининг хилма-хиллигига карамай, юқори даражада интеграциялашган” деган яқдил фикр мавжуд. Бу ҳодисага мисолларни Ислом санъатининг бир қанча турларидан келтириш мумкин. Бироқ, энг кўп қўлланиладиган Ислом санъати тури – ўсимлик шакллари ёки геометрик фигуралар бўлсин, қўлланиладиган безак бирликларида такрорлаш/ўхшашлик ёки хилма-хилликка асосланган ўзига хос техник ва эстетик стилизмга эга бўлган Исломий безакдир.

Бу хилма-хил услубий бирлик учта муҳим асосга таянади, дейиш мумкин: (1) Ислом меъморлиги, санъати ва хунармандчилигидаги элементлар, шакллар, нақшлар ва структуравий тартибларнинг хилма-хиллигига асосланган дизайн бирлиги; (2) муносабатлар тармоғи ва ривожланаётган тушунчалар асосида бирлик ва унинг геометрик-семантик шаклланиш даражаларини идрок этиш; ва (3) мақсадларнинг бирлиги. Умуман олганда, Ислом санъатлари минтақавий ва географик номуносивбликлардан ўзиб кетадиган Мусулмон рассомлари илоҳий бирлик тажрибасининг рамзий ифодасида бирлашади.

Ўзига хослик ва стилистик фарқланиш.

Ўзига хослик ва стилистик хилма-хиллик Ислом санъатининг услубий бирлиги ва эстетик ўзига хослигини кўрсатиши мумкин. Услуб санъат асарининг ички ёки субъектив томони, ўзига хослик эса уни бошқа объектлардан ажратиб турадиган ташқи ёки объектив шакл саналади. Санъат, географик ҳодисаларнинг натижаси бўлган хом ашё эмас, балки ўзининг ифода услуби, эстетик мазмуни ва ғоялари туфайли санъатдир. Исломий санъатга келсак, у Араб-Ислом маданиятининг эстетик ифодасидир. Ушбу Араб тажрибасини ташкил этувчи маълумотлар мусулмонларнинг бадиий чиқишига маданий ва цивилизациявий тамға қўйди, масалан, бутун Ислом оламида учрайдиган ягона меъморчилик услубларида кўриш мумкин бўлган Арабизм ва Ислом томонидан рангланган услублар.

Ислом санъатининг энг муҳим хусусиятлари унинг универсаллиги ҳамда Арабизм (Араб ўзига хослиги) ва Исломдан келиб чиққан бир-

ликдир. Араб тили ва Араб хаттотлигида ўз ифодасини топган Арабизм Араб ёзувида Худонинг сўзларини етказиш гўзаллиги туфайли Ислом безакларининг асосий мавзусига айланди.

Шунинг учун европалик тадқиқотчилар Ислом безакларини “Арабеск” деб аташган. Исломий намознинг (намоз) марказий ўринни эгаллаганлигини инобатга олган ҳолда, масжид Исломнинг рамзи – илоҳий бирлик жойи сифатида қарала бошлади, бу эса ўз навбатида бутун дунё бўйлаб мусулмон масжидлари ўртасида тартиб ва дизайннинг бир хиллигини келтириб чиқарди.

Араб Ислом цивилизациясини ташкил этувчи омилларнинг уйғунлиги ва ажралмаслигини эътиборга олиб, араб тилидан тортиб, Исломнинг монотеистик хусусиятига асосланган маънавий уйғунликкача, бу соҳадаги айрим тадқиқотчилар Ислом санъатини “Араб-Ислом санъати” деб аташган. Масалан, Насронийлик ва Буддизм санъатига боғланмаган ҳолда Ислом ўз меъморчилигига, тасвирий санъатига, безак услубига муносабат ва турли Ислом минтақаларида ишлатиладиган материалларни танлаш тарзини келтириб чиқарди. Ислом санъатининг бир хил бўлишига қарамай, бир минтақадан иккинчисига ва бир даврдан иккинчисига қадар мавжуд бўлган улкан хилма-хилликдан ҳайратланмаслик мумкин эмас.

Ислом санъатининг бирлиги ва хилма-хиллиги: Исломий мутлола.

Шарқшуносларнинг Ислом санъати ҳақидаги назарияларига жавобан таклиф қилинган баъзи нуқтаи назар ва талқинлар Ислом санъатининг бирлиги ва хилма-хиллигига янгича ижодий фикрларга қараганда кўпроқ ҳиссий реактивликка асосланган. Шунинг учун мен бу мавзунини биз “Ислом эстетикаси” деб аташимиз мумкин бўлган асосий Исломий манбаларга асослашга ҳаракат қиламан. Фалсафа, тил, риторика, математика, геометрияга тааллуқлилиги, шунингдек, Ислом санъатининг бирлиги ва хилма-хиллигини холис ўқишни назарда тутувчи усулни “Ислом санъати танқиди” деб аташимиз мумкин.

Исломнинг бирлик ва хилма-хиллик назарияси.

Бу назариянинг келиб чиқиши ва моҳиятини Исломнинг “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ” деган тасдиғи ҳамда илоҳий бирлик ва хил-

ма-хиллик ўртасидаги чамбарчас боғлиқликни тан олишида кўришимиз мумкин. Илоҳий бирлик куйидаги сўзлар билан ифодаланган: “У Худо, барча шакл ва кўринишларни яратувчи Аллоҳдир! Унинг [якка] лиги комиллик сифатидир. Осмонлару ердаги бор нарса Унинг чексиз шон-шуҳратига тасбеҳ айтур, чунки У қудратли ва ҳикматли зотдир!” (Сураҳ ал-Ҳашр, 59:24) ва “[Билгинки] Аллоҳ таоло улуғ, олий ҳукмдор, энг олий ҳақдир. Ундан ўзга илоҳ йўқ.” (Сураҳ ал-Муъминун, 23:116) Яратилишнинг хилма-хиллигига келсак, бу ҳақда “Бақара” сураси, 2:164-оятда сўз юритилади:

Дарҳақиқат, осмонлар ва ернинг яратилишида, кеча ва кундузнинг кетма-кет келишида, денгизда инсонга фойдали нарсалар билан юрувчи кемаларда ва Аллоҳ осмондан туширган сувларда У билан ер жонсиз бўлганидан кейин ҳаёт кечиради ва унда турли хил жонзотларни кўпайтиради; шамолларнинг алмашилишида ва осмон билан ер ўртасида ўз йўналишини ўзгартирувчи булутларда: [буларнинг барчасида] хабарлар бор. Ҳақиқатан ҳам ақлини ишлатадиган одамлар учун.

Қуръон ва Пайғамбар Суннатида мавжуд бўлган нутқ коинотнинг кенглиги ва инсоннинг сиғинишга, билишга, яратишга, цивилизациялар қуришга, мулоқот қилишга, жамиятни шакллантиришга бўлган туғма иштиёқидаги бу нуқтаи назарнинг кенг қўламларини очиб беради. Бу нутқ одатда одамларга ва кўринмас мавжудотларга (жинларга) қаратилган, лекин биринчи навбатда, инсонлар Аллоҳ таоло томонидан ер юзиде бошқарувчи роли билан алоҳида улуғланган мавжудотлардир. Исломий нутқда акс эттирилган услубий нуқтаи назар, энг асосий иккиликдан келиб чиқади, яъни Худо - Ягона, ва Худонинг коинотда ва инсонларнинг қалбида ўрни улқандир. Қуръоннинг илоҳий бирлик ҳақидаги мумтоз баёни Сураҳ ал-Икхлас, 112-оятда мавжуд бўлиб, унда шундай дейилади: “Айтинг: У Ягона илоҳдир: Аллоҳ боқий, барча мавжудотнинг сабабидир. У туғмаган ва туғилмаган ва Унга тенг келадиган ҳеч нарса йўқ”. Бу бирликдан ҳосил бўлган хилма-хилликка келсак, “Фуссилат” сураси, 41:53-оятда шундай дейилади: “Ўз вақтида уларга Ўз оятларимизни [ўзлари англаган нарсадан] тўлиқ англаувчи қилурмиз. Уфқларда [коинот] ва ўз ичида, токи уларга бу [вахий]

хақиқат экани аён бўлсин. Парвардигорингиз ҳар бир нарсага гувоҳ бўлиши (уларнинг билиши) етарли эмасми?” Бирлик ва хилма-хилликнинг космик диалектикасини инсонлар сажда қилиш орқали идрок этадилар. Аллоҳ таоло марҳамат қилади: “Ва [айтинг] Мен кўринмас мавжудотлар ва одамларни фақат Менга ибодат қилишлари учун яратганим йўқ” (Сурах ал-Дҳарият 51:56), бу ерда ибодат қилиш деганда Худонинг ягоналигини билиш амалини ўз ичига олади деб тушунилади. Ва ниҳоят, бирлик ва хилма-хилликнинг асосий иккилигидан келиб чиқадиган сон-саноксиз ёрдамчи иккиланишлар мавжуд: кўринадиган ва кўринмайдиган, яширин ва зоҳирий, улуғворлик ва гўзаллик, илҳом билан бериш ва олиш, яратиш ва тақлид, табиат ва ишлаб чиқариш. Мусулмон мутафаккирларидан бири таъкидлаганидек, “Комиллик бирликда бўлади... ва ҳар бир нарса унга мос бир камолотга эгадир”. Демак, бирлик борликдаги ҳамма нарсанинг ибтидоси сифатида кўрилади, айти пайтда бу бирликдан келиб чиқадиган хилма-хиллик барча соҳаларда: Аллоҳнинг гўзал исмларида Унинг юксак сифатларига ишора қилган ҳолда, инсон цивилизацияси ва ўсиб бораётган билим ва хабардорлик орқали кузатилган моддий ҳақиқатда ва сир-асрорларда идрок этилиши мумкин. Бирлик ва хилма-хиллик ўртасидаги узлуксиз боғлиқлик умумий инсоний билимнинг, хусусан, Исломиий илмнинг муҳим ўзаги сифатида кўрилади бошлади. Шу муносабат билан Абу Ҳайян ал-Тавҳиди (вафоти ҳижрий 414/ милодий 1023) шундай деди:

Ҳақиқий Яратувчи, Ягона Зот ҳамма нарсанинг манбаидир. Кўшлик Ундан чиқади ва Унда камаювчидир. Бу ерда қўлланган “дан” кўшимчаси ажратишни билдирмайди, “да” кўшимчаси эса боғланиш ёки бирлашишни билдирмайди. Тўғрироғи, мен у ёки бу мавжудотга нисбатан мулоҳаза юритадиган ақл даражасида гапиряпман, у қандайдир мустақил ёки алоҳида мавжудотга эга эканлигини тасдиқламайди. Чунки сўз ва нарсаларга тааллуқли шакл ва чегаралар Илоҳий соҳада инкор қилинган. Бунинг ўрнига улар ҳаракатдаги шахсларнинг акси бўлади. Илоҳий соҳада сўзлар бизни ўзимиздан ташқаридаги бир соҳага олиб бориш орқали бизни Ҳақиқатга яқинлаштиради. Мулоҳазалар қанчалик яхши ва тўлиқроқ бўлса, сўзлар қанчалик аниқ бўлса, ҳаракат шунчалик нозик ва идрок шунчалик тўғри бўлади. Бинобарин, илоҳий бирлик ну-

рида қўрилганда барча далил ва сўзлар моҳиятан тенг деб ҳисобланиши керак. Бу ҳақиқат шакллар, чизиклар, тасвирлар ва ёзувларда мукамал тарзда тасвирланган, уларнинг барчаси бир-бирига сингиб кетган, улар билан бирлик ичида боғланган. Бу нарсалар бирлик туфайли шаклланади ва тугалланади, қўплиги туфайли улар бир-биридан шакл ва сифат жиҳатидан фарқ қилади.

Ал-Тавҳиди ўзининг Исломининг бирлик ва хилма-хиллик ҳақидаги нуқтаи назари таърифини қуйидаги сўзлар билан яқунлайди: “Мен Ягона Илоҳга ишора қилмайдиган ёки бизни Унга сизинишга чорламайдиган [ҳар қандай] ҳунардан Аллоҳдан паноҳ тилайман. Унинг фармонларига қаноат билан сабр қилинг ва Унинг амрларига бўйсунинг”.

Бирлик ва хилма-хилликнинг бадиий назарияси.

Ислом санъатида қўлланиладиган усулларни, шу жумладан, ўхшаш ва қарама-қарши геометрик фигураларни, бошқа безак шакллари ва чизикли тасвирларни (Арабеск ва Араб хаттотлигидаги каби) такрорлашни – бирлик ва хилма-хиллик диалектикаси нуқтаи назаридан таҳлил қилиб, Ислом санъатининг эстетик ва цивилизациявий хусусиятларини янада аниқроқ аниқлаш мумкин ва бу, ўз навбатида, Ислом санъати учун махсус қўлланиладиган Ислом бирлик ва хилма-хиллик назариясини шакллантиришга ёрдам бериши мумкин. Аксинча, Ғарб шарқшунослик назариялари Ислом санъатининг фақат бир ёки иккита ўзига хос хусусияти ёки жиҳатига, масалан, геометрик фигураларга ёки безакларга ортикча эътибор беришга мойил бўлган. Кейинчалик бу хусусиятлар мавҳум, рамзий, тарихий ёки тавсифий талқин қилинган. Бундай шарқшунослик хусусиятига асосланган назариялар баъзан Ислом санъати, меъморчилиги ва ҳунармандчилигини бир бутун сифатида тавсифлашда меъёрлар ёки тамойиллар мажмуасига асосланмагани учун танқид қилинади. Унинг ўрнига, бу назарияларнинг аксарияти Исломий бадиий ифоданинг фақат битта ёки иккита шаклини, масалан, меъморчилик, чизмачилик ёки тасвирий тасвирнинг бошқа шакллари таҳлил қилиш учун шакллантирилди. Шу сабабли, ушбу назарияларнинг баъзилари ўзлари шуғулланадиган

санъат шакллари ва улар диққат марказида бўлган хусусиятларни қандай тасвирлаш, таснифлаш ва изохлаш нуктаи назаридан бошқаларга зид бўлган бўлиши мумкин. Шунга қарамай, ушбу назарияларнинг аксарияти бирлик ва хилма-хилликка алоҳида эътибор беради. Шарқшуносларнинг Ислом санъати ҳақида назария яратишдаги яна бир муаммолари шундаки, тегишли назарияларни шакллантирганлар ўз назарияларининг услубий ва фалсафий тарафкашликлари ҳақида етарлича фикр юритмаганлар. Бошқача қилиб айтганда, улар Ислом анъанасининг ўзида Ислом цивилизацияси, меъморчилиги ва санъатида намоён бўлган бирлик-хилма-хиллик диалектикасининг эстетик ва танқидий илдизларини аниқлаш учун камдан-кам аниқ саъй-ҳаракатлар қилганлар.

Кўпчилик ҳамкасбларидан фарқли ўларок, санъатшунос олимлар Луи Массигнон (1883-1962) ва Александр Пападопуло Ислом санъати шакллариининг характери ва уларнинг Исломий илдизлари билан боғлашга ҳаракат қилишди. Массигнон Исломий геометрик шакллар ва уларнинг бадиий шаклланишини Ашъарийлар атом назарияси орқали тушунтиришга ҳаракат қилди, унга кўра, илоҳий ирода вақт ўтиши билан ўз хусусиятларини сақлаб қолиш учун мавжуд бўлган барча нарсаларни ташкил этувчи кичик зарраларни яъни атомларни доимий равишда қайта йиғади. Ушбу назарияга кўра, атомлар турли шакл ва ўзига хосликларни ҳосил қилиш учун ҳар хил йўллар билан бирлаштирилиши мумкин. Атомларни биринчи навбатда вужудга келтирадиган Илоҳий иродадан фарқли ўларок, рассом аллақачон мавжуд бўлган нарсаларни олади ва уларни инновацион усуллар билан тартибга солади. Пападопулога келсак, у Исломий визуал тасвирни Ислом руҳий ва интеллектуал тамойилларининг функцияси сифатида тушунтириш учун янги, ўзига хос назарияни тақдим этишга ҳаракат қилди. Пападопулонинг фикрича, тирик мавжудотларни тасвирлашни ман этган Пайғамбар ҳадислари Исломий визуал тасвирнинг бошқа диний анъаналардан фарқли йўналишда ривожланишига асосий сабаб бўлган. Хусусан, Мусулмон рассомлар инсон ва ҳайвонларни тасвирлаш бўйича Ислом тақиқига мос келадиган ижодий услублар ва протоколларни ишлаб чиқдилар, шу орқали уларнинг ниятлари воқеликка тақлид қилиш ва ижодий ҳаракат билан рақобатлашиш эмаслигини кўрсатишга интилди.

Замонавий Ислом санъати олимлари ўз назарияларини шакллантиришда Исломшунослик соҳасида ишлаб чиқилган “илдизлар ва шохлар” ёндашуви (*манҳаж ал-усул ва ал-фуру*) каби Ислом методологияларидан кам фойдаландилар. Фикҳ, ҳодиса усули (маълум бир санъат турининг пайдо бўлишига сабаб бўлган ҳолатларни аниқлашни ўз ичига олади), Қуръон матни тузилмаларини таҳлил қилишни ва Ислом санъатидаги бирлик ва хилма-хилликни ҳар томонлама ўрганишни назарда тутувчи риторик усулдир.

Унинг ажралиб турадиган хусусиятларини, масалан, Ислом ҳунармандчилиги, меъморчилиги ва санъати муқаддас ва дунёвий, эстетик ва амалий, ички ва ташқи маконни бирлаштиришга мойил Ислом санъатини ўзига хос қиладиган кенгрок, қамраб олувчи нақш ёки ҳодисанинг акси сифатида кўрадиган нуқтаи назар. Интеграл ҳодиса сифатида Ислом санъати қуйи тармоқларнинг ўзаро боғлиқ тартиблари мажмуасидан иборат. Бизда шаклга оид геометрик тартиблар ва мазмунга оид семантик тартибга солишлар (масалан, Араб хаттотлигида) мавжуд бўлиб, улар бирликда турлиликни, турлиликда бирликни ўзида мужассам этган ягона эстетик тузилмани ташкил қилади. Шундай қилиб, Ислом санъатининг бир қисми ўз ичидан хилма-хил бўлиб, аини пайтда умумий уйғунлик ва бир хил ташқи кўринишга эга бўлади.

Худонинг ягоналиги ва ўзига хос бирлик.

Ислом санъати назариясини тўғри таҳлил қилиш Исломнинг *тавҳид* ёки Аллоҳнинг ягоналиги ҳақидаги таълимотини бу санъатнинг ўзига хос хусусияти сифатида эмас, балки унинг асоси сифатида чуқур ўрганишни талаб қилади. *Тавҳид* таълимоти учта асосий санъат билан боғлиқ бўлган асосий тушунчаларни келтириб чиқарди: (1) Худони ягона деб билиш ва унга сиғинишга асосланган Ислом диний тушунча, (2) яхлитлик ва кўпликни ёритиб берадиган тасаввуфий-фалсафий контекст ва (3) Ислом санъатини бирлик ва хилма-хиллик тамойили асосида ўрганишни ўз ичига олган эстетик-танқидий контекст.

Ислом билимининг келиб чиқиши ва моҳияти ҳамда уни бирлаштирувчи руҳи сифатида *тавҳид* таълимоти бирлик ва хилма-хиллик коинотда барча даражаларда қандай намоён бўлишини тушуниш

учун кенг қамровли асос яратади. Исломиий борлиқ тушунчаси Муслмонлар бир томондан бирлик ўртасидаги боғланишни, иккинчи томондан эса бу бирлик ўзини намоён қиладиган турли шакл ва даражалар ўртасидаги боғланишни қандай идрок этишларини билдиради. Бу муносабатлар монотеизм учун асос бўлган “трансценденция-имманентлик” бўлиши мумкин. Ислом санъатида кенг тарқалган геометрик нақшларнинг объектив, мавҳум хусусиятлари чекли, аммо такрорланадиган шакл ва нақшларнинг чексизликка очилишини – бу табиатда фақат битта бўлиши мумкин бўлган – мутлақ ҳақиқатни ифодалаш орқали Илоҳий бирликни намоён қилади. *Тавҳид* фалсафаси илоҳий бирликни борлиқ доирасининг марказига қўяди, у ҳамма нарсани, хоҳ у санъат асари бўлсин, хоҳ бошқа ҳар қандай билим бўлсин истисносиз ўз ичига олади. Илоҳий бирлик кўп қиррали ойнада бўлгани каби барча мавжуд нарсаларда акс этади.

Ислом санъатининг бу “рамзий” назарияси илоҳий бирликни Ислом санъатининг келиб чиқишининг юксак мукамаллигидаги илоҳий улуғворликка тааллуқли ботиний ўлчовга ва илоҳий гўзалликка оид зоҳирий жиҳатга эга деб қарайди, бу эса бизга турли-туман Илоҳий улуғворликнинг нисбий кўринишлари бўлиб хизмат қиладиган ислом санъатининг шакллари беради.

Ислом санъати бошқа санъат турлари билан ўзаро боғлиқ, бир-бирини тўлдирувчи тамойиллар, шартлар ва хусусиятлар мажмуаси билан ажралиб туради, жумладан: (1) *ал-танзих*, яъни антропоморфик элементларни Илоҳийлик тушунчасидан чиқариб ташлайди. (2) Ислом санъати инсоний фазилатларни, хоҳ у жисмонан, хоҳ маънавий бўлсин, Аллоҳ таолога боғлашдан ўзини тийгани учун, у ақлий мазмун, услуб ва шаклда ал-тажрудга, яъни мавҳумликка интилади. (3) Ислом санъати кўп ижодий шакл ва образларда намоён бўладиган рамзий мавжудлик (*худур рамзи*) ёки Куръон таъбири билан айтганда, “белгилар” (*аят*) орқали Илоҳни ҳис қилиш имконини беради. (4) Ҳикмат (*ал-ҳикмах*) Ислом санъатида геометрик шаклларнинг тартибли жойлашиши, ўлчамлари ва нисбатларида намоён бўлади. (5) Эҳсон ва хайрия (*ал-ихсан*) Ислом санъатида унинг асарларининг маҳорати билан намоён бўлади. (6) Ниҳоят, Ислом санъати худбинлик, субъективлик ва шахсият билан эмас, балки объективлик (*ал-мавдуъийях*) билан ажра-

либ туради. Буни яккаю ягона Яратувчи олдида камтарлик ила Муслмон ижодкорлар ўз асарларига имзо қўймаслик ёки шахсий ўзига хос бошқа изларини қолдирмаслик орқали кўпинча ўз асарларидан четда қолишларида кўриш мумкин.

*Илоҳий бирлик гўзаллик тамойили
сифатида: Исмоил Р. ал-Форуқийнинг
Ислом санъати назарияси*

Исмоил Ал-Форуқий (1921-1986) Ислом санъати бўйича Ғарб олимларининг жиддийлиги, ақл-заковати ва матонатини юкори баҳолаб, жаҳон кутубхоналаридаги Ислом санъати ҳақидаги маълумотларнинг асосий қисми Ғарб тадқиқотчилари томонидан ёзилганлигини таъкидлади. Шу билан бирга, у ўша олимларнинг Ислом санъатининг асл моҳиятини нотўғри баҳолаганидан афсусда эди. Ғарб бадий меъёрлари ва мезонларини қатъий қўллаш туфайли бу олимлар “бу санъатнинг руҳини англай олмадилар ва шунинг учун унинг ҳақиқий Исломий характерини идрок эта олмадилар”.

Шундай қилиб, ал-Форуқий Ислом санъатининг ҳақиқий эстетик ва амалий хусусиятларини намойиш этиш мақсадида шарқшуносларнинг нотўғри тушунчалари ва зиддиятли қарашларини рад этишга киришди. Ал-Форуқий шундай ёзган эди:

Бизга маълум бўлдики, Ислом санъатининг деярли барча шарқшунос олимлари ўз назарияларини нотўғри – ҳақиқатда, бирёқлама – гипотезага асослаганлар, унга кўра Ислом Муслмон жамияти санъатига асрлар давомида нафақат ҳисса қўшишмаган, балки муслмонларнинг бадий тараққиётига тўсқинлик қилишди, ижодий салоҳиятини чеклашди ва маданий меросини қашшоқлаштиришди. Ушбу нотўғри гипотезага кўра, муслмон жамоатига тегишли бўлган ягона эстетик қўшимча – бу Қуръон оятларини чиройли араб ёзувида ёзиш маҳорати эди.

Қуйида Ислом санъатининг баъзи етакчи шарқшунос олимлари рўйхати келтирилган, уларнинг асарлари ал-Форуқий томонидан (безак, чизмачилик, меъморчилик, адабиёт, мусиқа ва санъат назарияси соҳаларида) таҳлил қилинган:

• Эрнст Герзфельд (1879-1948): Герзфельд Ислом санъатига “анти-табийлик” сифатида қараш билан машхур эди. Ислом санъати табиат шакллариининг ўсимлик нақшларига ўхшаш безакларидан фойдаланишни ҳам ўз ичига олган. Герзфельднинг таъкидлашича, табиатнинг реал тасвирлари билан ажралиб турадиган санъатдан фарқли ўлароқ, Ислом санъати мавҳумликка интилади, буни барглар шаклини стилизация қилиш ва Араб хаттотлигига эътибор қаратиш деб билади. Герзфельд Ислом санъатининг мавҳумликни тасвирлашини “диний фанатизм” – Мусулмон рассомчилигининг бир қисми деб таъкидлади.

• М. С. Диманд (1892-1986) “Муҳаммадона санъат” моҳиятан фақат безак характериға эға, яъни шахс, ҳайвонлар ва шу кабиларни тасвирлашдан кўра кўпроқ мавҳум шакллар билан боғлиқ бўлган санъат тури, деб ҳисоблайди. Натижада Диманд Ислом санъатини маъносиз, мазмунсиз деб кўрди.

• Сер Томас Уолкер Арнольд (1864-1930) Ислом санъатида одамларни тасвирлашнинг тақиқланиши Исломни қабул қилган Яхудийларға жавобан пайдо бўлган ва натижада баргларнинг безакли тасвирланиши яъни тавриқ кенг тарқала бошлаган деган фикрда эди.

• К. А. Кресвелл (1879-1965) мусулмонлар орасида меъморчилик санъати борлигини билса-да, “Ислом меъморчилиги санъати” нинг мавжудлигини тан олишдан бош тортди.

• Густав Вон Грунбаум (1909-1972) Ислом ҳеч қачон гўзалликни фаол йўл билан тарғиб қилмаган ва натижада гўзалликнинг Ислом назарияси деган нарса, хоҳ у бадий ёки адабий бўлсин, мавжуд эмаслигини таъкидлаган.

• Генри Жорж Фармер (1882-1965) Ислом мусиқа санъатининг ҳар қандай туриға қарши, деган фикрда эди. Фармернинг фикрича, мусиқа Ислом динида тақиқланганиға қарамай кенг тарқалди, чунки мусиқа шунчалик туғма нарсаки, уни бостиришнинг иложи йўқ.

Ал-Форуқий ва бошқа шарқшуносларнинг Ислом санъати мавзусидаги қарашларини танқид қилиши кўплаб илмий ва услубий кузатишларға асосланган бўлиб, улардан энг диққатға сазоворлари:

Биринчиси: Шарқшунослар Ислом санъатининг эстетик ва амалий моҳиятиға нисбатан нотўғри, нохолис ва бир-бириға мос келмайдиган қарашларни ишлаб чиққанлиги. Ал-Форуқий айтганидек, “Уларнинг

хеч бири [шарқшунос олимлар] Ислом санъатига Ғарб меъёрлари асо-
сида баҳо бераётганини ҳеч қачон англамаган. Аммо бу билан олимлар
Исломий санъат асарларини Ислом маданиятининг ифодаси сифатида
кўра олмадилар ва аксинча, ўзини ҳурмат қиладиган ҳар қандай зиёли
учун уят ҳисобланган ақлга сиғмайдиган тахминларга берилишди”.

Иккинчидан: Ғарб санъатини ўрганиш ва таҳлил қилиш юнон фал-
сафаси ва замонавий Ғарб эстетик тушунчаларидан келиб чиққанлиги.
Бу тушунчаларга, масалан: (1) реализм, яъни бадий асарларда куза-
тилган воқеликни реалистик тарзда тасвирлаш; (2) эстетик баҳолаш
учун асос сифатида “инсон ўлчови”; (3) катарсис санъатининг вазифа-
си ва асосий мақсади; (4) Илоҳийлик ва унинг яратилиш билан алоқа-
си, Яҳудий ва Насронийлик этиқоди, юнон фалсафаси ва замонавий
илм-фан нуқтаи назаридан табиат ва инсонга, ижодга ва санъатга
нисбатан Исломий қарашлар, коинотнинг Яратувчиси ва Унинг мавжу-
дотлари, улар орасида энг аввало инсонлар ўртасидаги ҳар томонлама
муносабатлар киради.

Учинчидан: Ислом санъати бўйича Ғарб тадқиқотларининг акса-
риятида мувозанат йўқ. Ал-Форуқийнинг фикрича, бу тадқиқотлар-
нинг аксарияти Ислом санъатининг бир жиҳати ёки шаклига ортиқ-
ча эътиборни қаратган, бу эса ўз навбатида Ислом санъатининг шарқ
олимлари ўртасида бир-бирига зид қарашларни келтириб чиқарган.
Аксарият Ғарб тадқиқотлари ҳам тарихий ва таксономик хусусиятга
эга бўлиб, Ислом санъати назарияси ва эстетик кадриятлари, гарчи
улар Ислом санъатини тўғри тушунишда асос бўлса ҳам, эътибордан
четда қолмоқда.

Эттингхаузен ва ислом санъати назарияси

Ал-Форуқийнинг сўзларига кўра, Эттингхаузен Ислом санъати-
нинг хусусиятларини таҳлил қилиш учун ўзига хос қобилятга эга бўл-
ган. Шу билан бирга, ал-Форуқий Эттингхаузенни Ислом санъатининг
асосий моҳиятини тушунолмаган деб ҳисоблади. Бу ҳақда ал-Форуқий
шундай ёзган эди: “Эттингхаузен шахсиятчилик, эволюционизм, реал-
изм ва натурализмни барча санъатни ўлчаш учун шубҳасиз идеаллар
сифатида қабул қилди. Шу сабабдан у Ислом санъатини асосий ғоялар-

дан маҳрум деб билди”. Шу билан ал-Форукий давом этди: “Эттингхаузен Исломий эстетик сезгирликни аҳамиятсиз бўлган мулоҳазалар асосида, жумладан, Ғарб санъат назариясига, Христиан санъатига тааллуқли тамойиллар ва мезонларга асосланиб баҳо беришни талаб қилди”. Оқибатда у Ислом бадиий онгини, унинг эпистемик, ақлий ва маданий асосларини, ижодий салоҳиятини нотўғри тушунди. Эттингхаузеннинг Ислом санъатини бундай нотўғри тушуниши унинг “Исломгача бўлган Арабларда санъатга ўрин бўлмаган” деган баёнотида тасвирланган, чунки уларнинг дини “сажда қилиш учун чиройли ҳайкаллар қилишни талаб қилмаган, бу эса уларга бадиий ижод учун ҳеч имконият бермади”.

Эттингхаузеннинг фикрича, Исломгача бўлган арабларда ҳайкалтарошлик ва чизмачилик каби тасвирий санъат турлари бўлмаган. У ҳатто “Ислом дини Араб ҳаётидан ҳеч қандай эстетик қадриятларни мерос қилиб олмаган” деган фикрни илгари сурди. Бу билан Эттингхаузен Ислом санъати Араб муҳитида пайдо бўлган бўлса ҳам, араб келиб чиқиши ва илдизига эга эмаслигини назарда тутган. Эттингхаузеннинг фикрича, Ислом санъати “тўрт тамойил: Савол-жавоб кунидан кўрқиш, Пайғамбарнинг инсонийлиги, улуғ Аллоҳга бўйсунуш ва Қуръоннинг абадий сақланиб қолган лавҳаси (*ал-лавҳ ал-маҳфуз*)нинг муҳимлиги” га асосланган. Эттингхаузеннинг фикрига кўра, ушбу тўртта тамойил қуйидаги натижаларни берди:

1) “Дабдабали ҳаётни тарғиб этишда” Ислом ва санъат ўртасидаги қарама-қаршилиқ.

2) “Муҳаммадни Ғарбда Масиҳ қандай тасвирланган бўлса, худди шундай тасвирлайдиган пиктограммаларни ишлаб чиқиш имкониятлари” нинг йўқлиги.

3) Эттингхаузен “шахсларни тасвирлашнинг мутлақ тақиқланиши” деб таъкидлаган нарсага Мусулмонларнинг эътиқоди. Эттингхаузеннинг фикрича, бу “[мусулмон рассомлар] асарларида тирик тасвирларда ҳаётийликнинг ва натурализмнинг йўқлиги” дир. Эттингхаузеннинг фикрича, бу тақиқ Ислом санъатининг “қатъий монотонлиги” – бир хил бўлмаган рангларнинг ёнма-ён қўшилиши; унинг ўзини индивидуал намоён қилмаслиги; бошланиши ёки охири аниқ бўлмаган ва ўзбошимчалик билан тартибланган шакллар кетма-кетлигидан фойдала-

ниш бирор ўзгаришга олиб келмасдан, санъат асарининг позициясини ва йўналишини бузиб унинг бадий бирликлари ўртасида органик уйғунликни йўқотади.

4) Қуръон Самовий Китобнинг ердаги кўриниши сифатида кўрилиши араб хаттотлигини Ислом санъати турига олиб кирди. Ушбу санъат тури Эттингхаузен ва бошқа шарқшунослар томонидан Масиҳнинг ҳаёти билан боғлиқ бўлган “крест станциялари” билан таққосланди. Ал-Форуқий Эттингхаузеннинг Ислом санъатининг хусусиятлари ҳақидаги қарашларини танқид қилиши шарқшуносларнинг ушбу санъатнинг ноадекват ва бузиб кўрсатилган тушунчаларининг бир қисмини ташкил этди. Бироқ, ал-Форуқийнинг танқиди бу нотўғри қарашлар ва концепцияларга тўғридан-тўғри жавоб беришдан ташқари, у “тўзаллик илмига Исломий эпистемологик очилиш” ва унинг натижаси сифатида Ислом санъатини кенгрок очиб кўрсатди.

Ислом санъати назариясининг келиб чиқишини асослаш

Ал-Форуқий Ислом санъати назариясининг келиб чиқишини ислохотчилик нуқтаи назари ва замонавий шарқшуносларнинг Ғарб ва Ислом маданиятида Ислом санъатига бўлган ёндашувида оид тушунчаларни асослашга бўлган уринишини тушунтириб берган. Шарқшунослик нуқтаи назаридан қараганда, Ислом санъати баъзан Ислом дини билан зиддиятга тушиб қолади ва шу сабабли, унинг таълимотидан бутунлай четга чиқиб, бутун инсоният бадий саҳнасида паст мавқега тушиб қолган. Ал-Форуқийнинг мақсади бу санъатнинг асл моҳиятини ўрганиш ва унинг Исломдаги ҳақиқий илдизини кўрсатишга интилиш орқали ушбу вазиятни ҳал қилиш эди.

Форуқийнинг бу ташаббуси бир қанча соҳаларга тааллуқлидир: (1) Ислом санъати назариясининг интеллектуал тузилиши (Қуръоннинг таълимоти ёки илоҳий ягоналиги асосида қурилган), (2) замонавий санъат амалиёти (шакл ва нақшларнинг ўзига хос Исломий стилизациясига асосланган) ва (3) гносеология. (Ғарб ва Ғарбликлар билан эмас, балки Ислом ва Мусулмонлар билан боғлиқ бўлган ўзига хос санъат шакллари тармоғига асосланган)

Ал-Форукий ўз ёндашувини янада ойдинлаштириб, шундай деди:

Ислому санъати назариясининг асослари ғайриоддий ўрнатилган тахминлар ёки фаразлардан эмас, балки [Ислому] дини ва [Ислому] маданияти ичидан пайдо бўлган [фалсафий, эстетик ва бадий] анъаналарга асосланади. Худди шундай, бу маданиятнинг заиф ёки паст даражадаги элементларига эмас, балки унинг энг марказий ва кучли таркибий қисмларига боғлиқ. Бу каби талаблардан келиб чиққан ҳолда Қуръон эстетик ижодкорликни муҳим, мантикий ва тайёр манба билан таъминлайди. Дарҳақиқат, Қуръон Ислому маданиятининг бошқа кўриниш ва ифодаларига қанчалик таъсир қилган бўлса, санъатга ҳам шунчалик таъсир кўрсатди.

Ислому маданияти моҳиятан “Қуръон маданияти”дир, чунки унинг таърифлари, тузилмалари, мақсадлари ва бу мақсадларга эришиш воситалари Аллоҳ таоло ўз пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломга ҳижрий еттинчи асрда нозил қилганлигидан келиб чиқади. Исломунинг муқаддас китобидан оладиган нарсаси шунчаки “Мутлақ ҳақиқат” ҳақидаги билимлар эмас, балки табиат ва инсон дунёси, шунингдек, жамиятни тўғри бошқариш учун зарур бўлган ижтимоий ва сиёсий билимлар ҳақидаги тушунчалардир. Хулоса қилиб айтганда, Қуръон бизга маълум бўлган билим ва фаолиятнинг ҳар бир соҳаси, жумладан, гўзаллик ва санъат ҳақида ҳам маълумот беради.

Шу боис, “Ислому маданиятининг бу кўринишларини асоси, мотиви ва мақсадига кўра Қуръон табиати сифатида кўриш тўғри бўлганидек, Ислому цивилизациясидан ўсиб чиққан санъатларга ҳам шундай эстетик ифода сифатида қараш керак. Дарҳақиқат, Исломуий санъат Қуръон санъатининг энг юксагидир”.

Қуръон: Ислому санъатининг дурдона асари

Ал-Форукий, Қуръон Ислому санъатининг биринчи ва энг юксак ифодаси сифатида таҳсинга сазовордир, дейди. У таъкидлаганидек, “Қуръони Карим чинакам санъатдир... аслида буни таърифлашнинг бошқача ҳеч қандай йўли мавжуд эмас”.

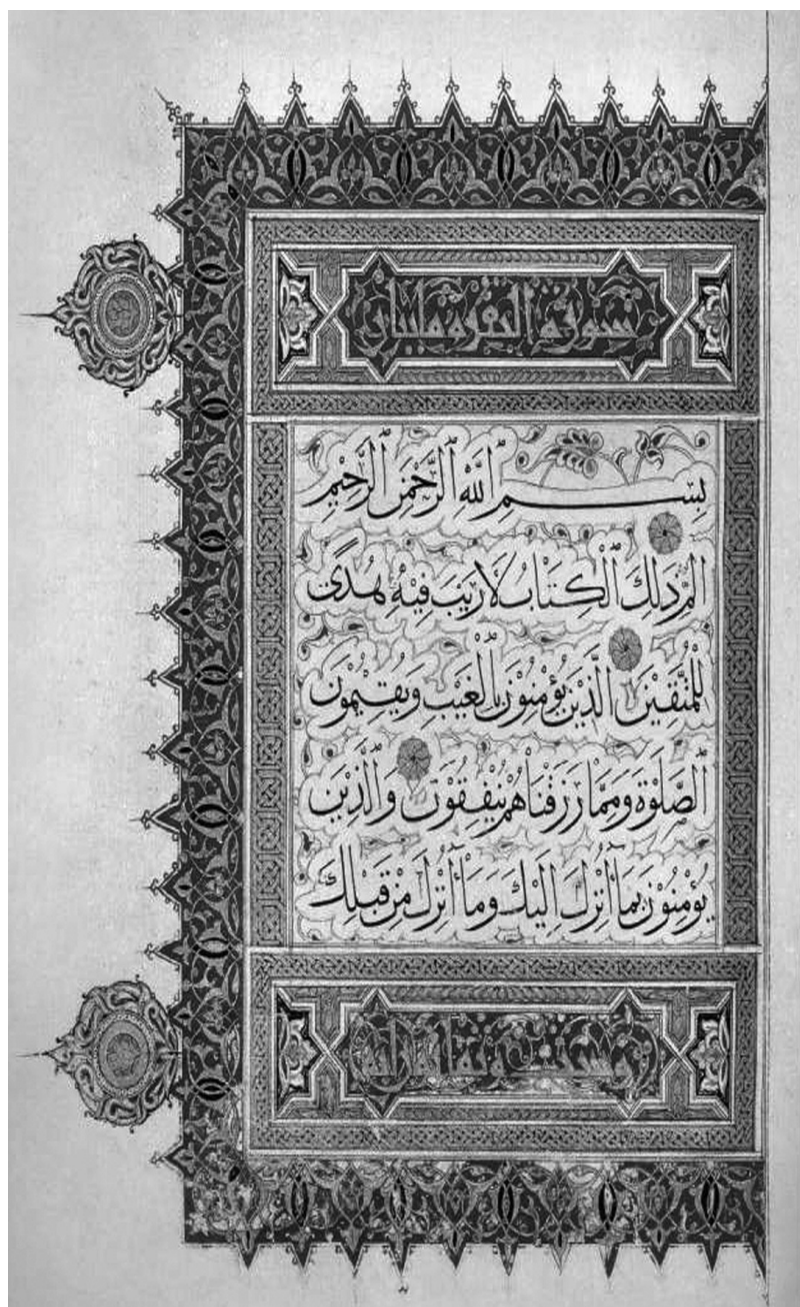
Риториклар Куръоннинг бадий хусусиятларига, масалан, Куръонни “риторик мўъжиза” деб аталишига эътибор қаратдилар. Шу билан, ал Форуқий Куръонни “бадий ифоданинг биринчи ва энг нозик намунаси” деб топди ва уни “Исломдаги биринчи санъат асари” деб таърифлади.

Шуниси эътиборга лойиқки, ал-Форуқий Куръонни нафақат Ислом эстетик тафаккурининг асосий манбаи сифатида кўрган, у, юқорида айтиб ўтганимиздек, биринчи ва энг асосий Исломий санъат асари сифатида қараган. Шундай қилиб, у ҳар бир мусулмонга катта эстетик таъсир кўрсатишда давом этди. Форуқий айтганидек: “Дунёда ҳеч бир Мусулмон йўқки, Куръоннинг ритми, композицияси ва нотиклигининг қалбининг туб-тубига таъсир қилмаса. Ер юзида ҳеч бир Мусулмон йўқки, унинг қалби Куръоннинг гўзаллиги билан муҳрланмаган ва шаклланмаган бўлса”.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, Куръон ғоя ва эстетик жиҳатдан “Ислом санъатининг барча кўринишлари учун намуна” сифатида қаралиши керак. Дарҳақиқат, у кўпгина Ислом санъатлари, хусусан, Араб хагтоглиги учун асос бўлиб қолади, чунки унинг Куръон билан кучли боғлиқлиги ҳисобга олинса, “бошқа тарафлама англашга ёрдам берадиган нозик санъат” ҳисобланади. Шундай қилиб, Куръон Ислом санъатининг бир кўриниши бўлиб, у “ўзгача илоҳий ҳақиқат туйғусини” энг аниқ ифодалайди.

Ислом санъати тушунчаси ва эпистемик назарияси ҳақида

Ал-Форуқий Ислом санъатининг таърифига иккита асосий фан орқали ёндашади: (1) мақасид илми, яъни Ислом ҳуқуқининг олий ният ва мақсадларини ўрганиш ва (2) жамал илми ёки эстетика. Ал-Форуқий санъат “дунёвий лаззатланиш шакли ва зийнати” деган тушунчага асосланган баъзи олимлар мақасиднинг ҳуқуқий мослашувини муҳокама қилади. У бизни ушбу санъат тушунчасидан ташқарига олиб чиқади, унинг асарлари “эстетик илҳомлантиради, психологик завқ бағишлайди ва жамиятнинг асосий тузилиши ва фикрлаш тарзини қўллаб-қувватлайди, унинг тамойилларини эслатувчи бўлиб хизмат қилади”.

Куръондан бир саҳифа

Шу тарика, ал-Форукий умумий диний соҳадан, хусусан, фикҳий соҳадан ҳам ўзиб кетади, у санъатнинг жоиз ёки жоиз эмаслиги нуқтаи назаридан муҳокама қилади, билим ва гўзаллик ўтказгичлиги, одамларнинг унга бўлган эҳтиёжи ва унинг ижтимоий функцияси ҳам уни санъатнинг ривождаги ролини эслатишга ундамайди. Санъат эстетика ва диннинг умумий бўлган маконида ишлайди, уларнинг ҳар бири инсон билими соҳасида муҳим ўрин эгаллайди.

Ал-Форукий Ислом санъатини “Ислом тафаккурининг эстетик тамойилларига мос келувчи мавжудликдир” деб таърифлайди. Бу эстетик тамойиллар ичида энг асосийси *тавҳид* бўлиб, у гўзалликнинг бошланғич нуқтаси ва келиб чиқиши сифатида қаралади. Шундай қилиб, *тавҳид* Ислом санъати назариясининг марказида жойлашган бўлиб, у дунёнинг умумбашарий Исломий қарашлари бўлган барча санъаткорларни бирлаштирадиган умумий хусусиятдир.

Кенг камровли тушунча ҳисобланган *тавҳид* таълимоти борлиқнинг барча даражаларини, яъни илоҳий трансцендентдан тортиб, маълум бир санъат асарининг аниқ тафсилотларигача қамраб олади. Ал-Форукий мавжудликнинг ушбу даражаларини “гўзалликдаги трансценденция” деб атаган. Ал-Форукий тушунчасига кўра, биз яшаётган олам у “эстетик тажриба” деб атаган нарсанинг бир қисми бўлиб, уни “ақл маълумотлари орқали бирламчи, метафизик моҳиятнинг мавжудлигини англаш” деб таърифлайди. Табиатдаги ҳамма нарса ва у ҳар қандай мавжудлик нима эканлигини белгиладиган меъёрий принцип сифатида ишлайди. Кўзга кўринадиган мавжудот ушбу Моҳиятга қанчалик яқин бўлса, у шунчалик гўзал бўлади”.

Ана шу “эстетик тажриба” санъатнинг “табиат ичидаги метафизик моҳиятни ўрганиш жараёни” бўлишига сабаб бўлади... Санъат ғайритабиий моҳиятни излашда табиатни “ўқиш” ва бу моҳиятга унга мос келадиган шакл бериш жараёнидир. ...Санъат – бу табиатнинг бир қисми бўлмаган нарсани изланишда, яъни трансцендентни излашда табиатнинг интуитив туйғуси. Бу “Трансцендент” кўз ва сезги билан идрок этиб бўлмайдиган олий зотдир – “Ҳеч бир инсон Уни кўра олмас, ҳолбуки Унда барча инсонларни кўриш қобилияти бордир” (Сурах ал-Анъам, 6:103) ва, “Унга ўхшаш нарса йўқ”. (Сурах ал-Шура, 42:11) “Ушбу тушунчани ҳар қандай оғзаки тавсиф билан тасвирлаб бўлмай-

ди; У инсонлар оламидан ёки бошқа табиат оламидан олинган бирон бир тасвир билан ифодаланиши мумкин эмас ... Илоҳнинг мутлақ бирлиги ва юксаклиги ҳақидаги бу тушунча *тавҳид* деб номланади”.

Юқоридагиларни тахлилий текшириш шуни кўрсатадики:

1) Санъатни “табиатнинг содда, фотографик симуляцияси, тўғрироғи, олдиндан ўйлаб топилган ғояни ҳиссий шаклда ифодалашга уриниш” деб қарайдиган Ғарб тушунчасидан фарқли ўлароқ, Исломиё санъат тушунчаси асосидаги тамойил; табиат ва инсон ҳақидаги ғояларнинг қисман, бир лаҳзалик ифодаси – табиатнинг энг юқори, энг мураккаб кўриниши. Демак, бу [Ғарб] санъат назарияси инсонга “ҳамма нарсанинг ўлчови” сифатида қарайди.

2) Ислום эстетикаси ва Ислום санъатининг “чексизлик санъати” сифатида ажралиб турадиган хусусияти. Ислום санъатида қўлланиладиган, тинимсиз такрорланадиган нақшлар макон ва вақтдан устун бўлган юксаклик туйғусини келтириб чиқаради, лекин нақшларнинг ўзи улардан устун бўлган нарсаларни ўзида мужассам этган деб даъво қилмайди. Ушбу чексиз такрорланадиган нақшлар устида фикр юритиш орқали томошабиннинг фикрлари Худога қаратилади: “Бошланиши ёки охири бўлмаган нақш (идроқ қилинган ёки тасаввур қилинган) чексизлик таассуротини яратади ... ва шунинг учун *тавҳид* энг яхши услубдир”. Бу Ислום санъатининг асосий хабари ва вазифаси – Аллоҳ таолонинг бирлигини доимо эслатиб туришдир.

3) “Бу ҳақиқат бутун Ислום санъатининг ягона мақсадида намоён бўлди ва бу турли география ва тарихий мавзу, материаллар ва бадий услубларнинг жуда хилма хиллигига қарамайди”. Аслини олганда, вақт ва макон шарқшуносларнинг Ислום санъати қай даражада саҳиҳлиги ёки Сосоний, Визант, Яҳудий ва Насроний манбаларидан олинганлиги ҳақидаги таҳминларига энг катта таъсир кўрсатган иккита омил бўлган.

Ислום санъатининг табиати ва унинг эпистемологик асослари ҳақида

Ал-Форуқий Ислום санъатини “Исломиё” килувчи нарсага нисбатан “ҳақиқат” (*ҳақиқаҳ*) ва “табиат” (*табиаҳ*) атамалари орасидаги

фаркни айтиб ўтган. Ислом санъати Яхудий ва Насроний санъати каби “диний санъат”, Византия ва Ҳинд санъати каби “рамз санъати”. “Диний санъатлар” ҳамма нарсанинг Яратувчиси бўлган Худо билан боғлиқ бўлиб, у ҳақида ҳамма одамлар туғма тушунчага эга. Бу концепция барча антропоморфизмлар, шахсийлаштириш ва шаклдан холи. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, бу муқаддас ҳақиқат ҳақидаги мавҳум тушунча бўлиб, у “Табиат” дан юқори, инсон ақли ва ҳиссий қобилиятлари орқали идрок этилиши мумкин бўлган нарсаларда мумкин бўлган.

Бироқ, Форуқий икки хил “табиат”ни ажратиб кўрсатади: улардан бирини у “ажаблантирувчи табиат” (*ал-табиаҳ ал-табиаҳ*) деб атайди, бу мавжудотларнинг шахсий ўзига хос тузилмаси бўлса, иккинчисини, у “муҳрланган табиат” (*ал-табиаҳ ал-матбуъаҳ*) табиатнинг бир пайтлар пайдо бўлганлигининг асл ҳақиқати деб атайди. “Ажаблантирувчи табиат” сезги орқали, “муҳрланган табиат” эса ҳислар орқали идрок қилинади. Биринчиси динамик мавжудлик бўлиб, уни чегаралаб ҳам ўлчаб ҳам бўлмайди, иккинчиси эса турғун бўлиб, чегараланиши ва ўлчаниши мумкин.

Бу икки тушунча ўртасидаги муносабат ал-Форуқийнинг яхудийлик ва насронийлик ҳамда Исломгача бўлган юнон ва рим маданиятларидаги диний ва рамзий санъат асарларини таҳлил қилиш учун замин яратади. У ушбу таҳлилга асосланиб, бу динлар ва маданиятлар “санъатнинг эстетик қийматини минималлаштиришга интилишган” деган хулосага келади, бу эса, масалан, христиан оламида абстракция санъатини деярли ҳар ким ишлаб чиқаришга қодир деб тушунилади, табиатдан мавҳум ёки ажратилган нарса сифатида эмас, балки табиатни тасвирлашнинг муқобил усули дея қаралади, шакллаштириш эса рассомнинг тажрибаси сифатида тушунилади.

Масалан, иконография кўринишидаги Христиан санъати табиийлик ва муқаддасликни рамзий равишда бирлаштирган шахсий, функционал асардир, ҳолбуки, кўплаб диний маросимларда, яхудийларда шундай турдаги санъат асарлари деярли йўқ, чунки яхудийлик Илоҳийликни ҳар қандай шаклда акс эттиришга қарши.

Яхудий ва насронийларнинг гўзалликка бўлган ёндашувлари ўртасида кескин қарама-қаршилик бор, Яхудийларнинг нуқтаи назари

санъат асари кўринишидаги ҳиссий ва маънавий ҳар қандай нарсани рад этади, аммо, насронийларда санъат асарларининг Илоҳиёт билан ҳаддан ташқари уйғунлашувини кўриш мумкин. Табиий ва муқаддас воқеликнинг шунга ўхшаш уйғунлашмаси Юнон санъатида ҳам учрайди, унинг бошланғич нуқтаси шеърят, драма, ҳайкалтарошлик, иллюстрация ва бошқа санъатлар орқали ифодаланган юнон мифологиясидир. Юнонларнинг фикрига кўра, гўзаллик тушунчаси ва унга бўлган муҳаббат метафизик воқеликнинг рамзий тасвирига боғлиқ бўлиб, буни юнонлар илоҳийлаштириш (*ал-таъаллух*), яъни инсоннинг Худо тимсолида намоён бўлишида кўриш мумкин. Бу рамзий санъатнинг асосий вазифаси гуноҳ ва айбдан покланиш деган тушунчага мос келади.

Бирок, шу ерда савол туғилади: Ислом санъати аввалги ёндашувлар таъсирида бўлганми ёки у ўзига хос нуқтаи назардан келиб чиқиб, шаклланганми? Бу муҳим саволга жавобни, ал-Форуқийнинг фикрича, у “стилизация” деб атаган тушунчасидан билиш мумкин, томошабинларнинг эътиборини табиий бўлмаган равишда табиатни акс эттириш орқали “Табиийлик чинликка тенг эмас” деган тушунчага қаратиш. Бу, ал-Форуқий назарида, мавзунини майда деталлардан ажратиб, уни табиатдаги кўринишига ўхшамайдиган шаклга айлантирувчи “улуғвор” бадиий ифода усулидир. Шундай қилиб, Ғарбнинг бадиий идеалидан фарқли ўларок, биз “юқори тафаккурли рассом ўз табиатининг ифодасидан кўра бадиий безакларни яратишини” кўрамыз.

Мусулмон рассомлари ўзларининг монотеистик қарашларига мос келадиган янги санъат турини яратдилар, бу “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ” ва табиатда Худонинг моҳиятини етказиб бериши ёки Илоҳни тасвирлаши мумкин бўлган ҳеч нарса йўқ деган билимга асосланади. Шундан келиб чиқиб, ал-Форуқий Ислом санъатининг қуйидаги хусусиятларини белгилайди:

1) Стилизация. Табиатдан олинган ҳар бир тасвир ўзига хос шаклда тақдим этилади. Бошқача қилиб айтганда, рассомнинг мавзуси ва унинг табиий хусусиятлари ўртасида шунчалик узоқ масофа борки, уни англаб бўлмайди.

2) Символга қарши. Муслмон рассомлари рамзийликни қатъий рад этадилар. Ал-Форуқий рамзийликни рад этишни Ислом санъатининг “олий фарқланиш белгиси” деб ҳисоблайди. Муслмонлар уларнинг санъати динсизлик ёки бутпарастлик руҳидан холи бўлганлиги ва натижада Яратувчини ижод наъмунаси билан чалкаштириб юбориш хавфидан сақланаётгани билан фахрланадилар.

Юқорида айтилганларни ҳисобга олган ҳолда, Ислом санъати баъзи санъат турларини ўзида мужассам этган бўлса-да, ўз буюклиги принципларига ҳизмат қилувчи дунёқарашларни қўллаб қувватламайди. У, масалан, ҳайкалтарошлик, драматургия ва маълум даражада чизмачилик ва ранг-тасвирни рад этади, унинг ўрнига: (а) тил ва адабиётни ўз ичига олган шеърият ва Қуръон тиловати; ва (б) тасвирий санъатнинг, масалан, геометрик нақшлар, хаттотлик, безаклар ва бошқаларини ўз ичига олади.

Ислом санъати асослари

Ал-Форуқий ўзининг Ислом санъати назариясини иккита асосга – бири маънавий, иккинчиси тарихий асосга бўлди. Маънавий асос Исломнинг яққахудолик тамойилидан иборат. “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ” деган тасдиғи иккита ҳақиқат олами мавжудлигига ишора қилади. Биринчиси, Яратувчига ҳеч қандай инсон ва махлуқ сифатларини тўғри нисбат қилиб бўлмайди, иккинчиси эса бутун табиат оламининг ҳамда барча инсонларнинг яратилиши. Ушбу монотеистик асос Ислом тасвирий санъатига йўналтирилган бўлиб, у бадий натурализмдан сезиларли фарқ қилади, ўз субъектларини юқорида тавсифланган тарзда, хусусан, одамларда Муқаддас Моҳиятнинг рамзи, воситаси, ифодаси, тимсоли ёки келиб чиқиши сифатида кўриш мумкин бўлган нарса йўқ деган тушунчага асосланади. Шу сабабли Ислом санъати шахсий тасвирнинг ҳар қандай шаклидан мустаснодир.

Ислом санъатининг тарихий асосига келсак, бу ал-Форуқийнинг “Араб тафаккури” атамасида илоҳий уйғониш даврининг тарихий муҳитини бойитганини кўришимиз мумкин. Худди шундай, Муҳаммад Пайғамбар тимсолида гавдаланган “араб тафаккури” ҳам бар-

ча замон ва маконларда одамларга етказилиши керак бўлган илоҳий ваҳийнинг ўтказгичи бўлиб хизмат қилган. Ал-Форуқий араб тилини ўзининг аниқ, мантиқий, геометрик тузилмалари билан араб шеърятининг мусиқийлиги манбаи сифатида кўрган. Араб тилининг ана шу хусусиятлари, ал-Форуқийнинг фикрича, арабларнинг Ислом санъатида бошқа санъат турларида учрамайдиган “чексизлик” ўлчовини идрок этишига сабаб бўлган.

Ислом санъатининг ўзига хос хусусиятлари

Ал Форуқий эътибор қаратган Ислом санъатининг асосий хусусиятлари абстракционизм, монотеизм ва кинетиклик эди. Ислом санъатига хос бўлган абстракционизмни Исломий безаклардаги чексиз такрорланадиган геометрик нақшларда сезиш мумкин; монотеизм эса, маълум бир санъат асари каттароқ, ягона дизайн ёки тузилмани шакллантириш учун уйғун равишда ишлайдиган кўплаб бирликлардан иборат бўлишида кўринади. Кинетизмга келсак, у асарнинг фазовий ва вақтинчалик ўлчамлари томошабин ёки тингловчига динамик ривожланиш туйғусини берадиган шакллар ва товушларга тўпланган тарзда санъат асарини лойиҳалашда ўзини намоён қилади.

Ислом санъатининг коммуникатив

жиҳати: назария ва татбиқ

Ушбу боб Ислом санъатининг бутун дунё бўйлаб шахслар, халқлар, маданиятлар ва цивилизациялар томонидан умумий тил сифатида ишлашига имкон берувчи хусусиятларни ўрганади.

Муҳокама Ғарбнинг устунлиги бўлиб, деярли бутун оммавий ахборот воситалари ва ахборот билан боғлиқ бўлган ҳозирги кунда кенг тарқалган алоқа назариясига асосланмайди, аксинча, фалсафадан тортиб ҳамма нарсани ўз ичига олган умуминсоний билимлар назариясига таянади.

Бу ердаги мақсадимиз Ислом санъатининг коммуникатив жиҳатини ўрганишдир, чунки у “Ислом коммуникатив маданияти” деб аталувчи тушунчага ва уни умуман тасвирларга, аникроғи, араб хаттотлиги санъатида қўллаш билан боғлиқ.

Ушбу мавзунинг аҳамияти замонавий дунёда билим ва тажрибага бўлган эҳтиёждан келиб чиқади. Бу эҳтиёж ривожланаётган алоқа саноатида, коммуникациялар ёзма ёки оғзаки бўладими, шу жумладан, реклама ва оммавий ахборот воситалари, график дизайн ва шунга ўхшаш соҳаларда намоён бўлади. Умуман Ислом санъати, хусусан, араб хаттотлиги турли кўринишдаги алоқа дастурларини ўзлаштириш имкониятига эга. Умуман олганда, араб хаттотлиги ҳозирда коммуникатив дизайн ва тасвирий санъатнинг, ундан ташқари, типографик санъатнинг асосий таркибий қисмларидан бири ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан, араб ёзувининг геометрик ва типографик хусусиятларини ўрганишга бўлган қизиқиш ортиб бораётганига жавобан “типографик хаттотлик” деб номланиши мумкин бўлган янги санъат тури пайдо бўлди.

Аммо, афсуски, бизда Ислом санъатининг коммуникатив жиҳатини пухта ўрганиш тизими ишлаб чиқилмаган.

Мулоқот маданияти ҳақида

[Бир] Алоқа тушунчаси

Арабча “мулоқот” (*тавасул*) сўзи васала оғзаки сўзининг ўзагидан олинган бўлиб, бир нарсани бошқаси билан боғлаш ёки бирлаштириш маъносини билдиради. Мулоқот маданият ва цивилизация даражасида кенг тарқалган ва тан олинган тушунча бўлиб, у ягона жамиятнинг алоҳида аъзоларини ва дунёнинг турли халқларини боғлайди. Шахслар, жамоалар, жамиятлар, маданиятлар ва цивилизациялар ўртасидаги ғоялар алмашинуви пайдо бўлиши ва ривожланиши тарих ва ҳодисалар томонидан келиб чиққан интерактив, диалогик, реви-валистик, прогрессив ва модернистик назарияларга асосланган интеллектуал мактаблар ва ҳаракатлар орқали амалга оширилади. Вужудга келиш ва ривожланиш жараёнлари ажралиш (*фасл*) ва бирлашма (васл)нинг давом этувчи динамикасида келиб чиқади, бунда “ажралиш” ўтмиш қандай бўлишидан қатъий назар, мавжудлик ва ғоялар ўзгариб, узилиб қолганда нима содир бўлишини англатади, “бирлашма” эса вақт ва жой чегараларидан ўтиб кетадиган мавжудотлар, ғоялар, шахслар ва жамоаларнинг қиймати ва ҳаётийлигини билдиради.

Ажралиш ва бирлашиш ўртасидаги муносабатлар назария ва қўллаш даражасида ўзаро таъсир асосида яхши тушунилади. Ажралиш ва қўшилишнинг эгизак ҳодисалари ўртасидаги алоқани назарий ёки амалий даражада узиш қийинлигини англаган ҳолда, Араб маданияти кўпинча бу иккиликни биз “мулоқот” (*тавасул*) деб атайдиган тушунча сифатида қараган.

Шундай қилиб, “мулоқот” атамаси барча инсоният маданиятлари ва цивилизацияларида содир бўлиши мумкин бўлган билим алмашинувини англатади. Мулоқот тушунчаси дуалликнинг икки кутби ўртасидаги динамик муносабатда мужассам бўлиб, уларнинг баъзилари ўхшаш, бошқалари эса ўхшаш эмас, масалан, моҳият ва ўзига хослик, мазмун ва шакл, нақш ва услуб, моҳият ва тасодиф, шериклик ва диалог, қондош оила ва никоҳга асосланган оилавий ришталар, жуфтлик ва ўзаро таъсир, ғоялар ва тушунчалар ва шу каби бошқа тушунчалар.

Инсонда чуқур сингиб кетган, Худо томонидан берилган билимларни излаш ва бериш мойиллиги мавжуд бўлиб, улар узоқ вақтдан бери дин, фалсафа ва фан соҳаларида изланишлар, тадқиқ қилиш ва қўллаш учун асос бўлиб келган. Ислонда илмга интилиш ибодат, эҳтиром ва мақсад туйғуси билан сингдирилган. Бу ҳақда Аъроф сураси, 7:172-оятда шундай дейилади: “Ўшанда Парвардигорнинг Одам болаларидан уларнинг зурриётларини чиқарди ва уларга ўзлари ҳақида гувоҳлик берди, (дейди): “Мен сизнинг Роббингиз эмасманми?” - дедилар: “Ҳа! Биз гувоҳлик берурмиз!” (Бунга) Қиёмат куни: “Биз буни билмаган эдик”, демаслигингиз лозим”. Худди шу мойиллик ижтимоий соҳада ҳам мавжуд бўлиб, у ерда биз одамларнинг ривожланиши учун умумий қоидалар ва анъаналар билан бошқариладиган ижтимоий муносабатлар тармоғига муҳтожлигини кузатамиз, чунки улар мазмунли мулоқот учун асос бўлиб хизмат қилади.

Шунга қарамай, мулоқотни экспериментал, интуитив нуқтаи назаридан ёки аниқ белгиланган ҳодисалар, тушунчалар ва усуллар нуқтаи назаридан талқин қилиш керакми, деган ноаниқлик сақланиб қолмоқда. Мулоқот тушунчаси ва функцияси билан боғлиқ ноаниқлик бир қатор назариялар орқали ҳал қилинди, улар мулоқотга одамларнинг фикрлаш тарзи ва ўзини ифода этиши, муносабатлари ҳақида гапиришга ҳеч қандай чекловлар қўймайдиган, уларнинг шахсий ва жамоавий ҳаётини умумлаштирадиган маданий ўзига хосликни тақдим этади.

Тилшунослик назарияси, ўз номидан кўриниб турибдики, мулоқотнинг тил билан боғлиқ ғоялар ва маълумотларни етказиш қобилиятини талқин қилади. Ушбу назарияга кўра, ҳар бир мулоқот акти, Роман Якобсон (1896-1982) таъкидлаганидек, жўнатувчи, қабул қилувчи, хабар, канал, код орқали тил алмашинуви функциялари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи собит ёки ўзгарувчан тил қоидалари билан боғлиқ бўлиши керак.

Бироқ, тилшунослик назарияси инсон тилини турли хил рамзий алоқа тизимларидан бири сифатида кўриб чиқади, баъзилари оғзаки, бошқалари новербал. Тил тушунчасини тўғридан-тўғри ёки билвосита,

сўз билан ёки сўзсиз кўзда тутилган маъно ва ниятларга ишора қилувчи белгига айлантирган ушбу назариядаги фалсафий ривожланишлар алоқани иккита асосий турга бўлишга ундади: лингвистик (оғзаки) ва лингвистик бўлмаган. (оғзаки бўлмаган) Ушбу бўлиниш умумий тилшуносликнинг бир қанча турли фанлари ва тартиблари, масалан, семиотика ҳамда адабиёт ва санъат эстетикаси каби маданий ҳодисаларга тааллуқли бўлган танқидий фанларга бўлинишига йўл берди. Натижада, алоқа тушунчаси лингвистик атамалардан кўра маданият доирасида яхшироқ тасвирланиши мумкинлиги туфайли эпистемологик соҳага ўтди. Мулоқот тушунчаси энди томонлар ўртасидаги нейтрал алмашинувдан ташқарига чиқди ва бир вақтнинг ўзида лингвистик ва маданий элементларга асосланган самарали, динамик муносабатларни ўз ичига олди ва бир қатор коммуникатив тушунчалар ва воситаларни, жумладан, ўқиш, ёзиш, матн, контекст, белги ва нутқ, буларнинг барчаси мулоқотнинг мазмунини ташкил қилди.

Шу билан бирга, мулоқот тушунчаси турли хил метафорик ва маданий ифодалар билан боғланди, масалан, кийим-кечак, хатти-ҳаракатлар ва бошқа новербал белгилар, махсус терминология ёки жаргон яъни компьютерлар, телевизорлар ёки электроника ва технологияларнинг бошқа турлари, карлар учун имо-ишора тили ва бошқа алоқа каналлари каби муайян касблар ёки ихтисосликлар вакиллари орасида кенг тарқалган. (“иш суҳбати”) Бу каби соҳалардаги эволюция алоқа назарияси ва унинг аудиовизуал қўлланилишини ривожлантириш учун шароит яратди. Шундай қилиб, Маршалл Маклуҳан (1911-1980) томонидан илгари сурилган назарияга мувофиқ восита ва хабар ўртасидаги масофани кўприкка айлантириш ва дунёни бутун аҳолиси барча нарсада иштирок эта оладиган глобал алоқа майдонига айлантириш мумкин бўлди.

Ушбу ўзгариш анъанавий қоғоз, қўлёзма ва босма нашрлардан, электрон оммавий ахборот воситаларига ва хабарларни ишлаб чиқаришда ишлатиладиган турли хил воситаларга қадар доимий равишда диверсификация қилинадиган оммавий ахборот воситалари билан алоқа соҳасида гувоҳ бўлган улкан технологик ва рақамли ишланмаларни таҳрирлаш, дизайнлаш, ишлаб чиқариш, нашр қилиш ва тарқатиш мумкин.

[уч]: Коммуникатология

Мулоқот билан боғлиқ содир бўлган силжишлар, бир томондан, алоқа, иккинчи томондан, маданий эволюция ва ҳаётий боғлиқликни тасдиқловчи лингвистик назариялар, восита билан боғлиқ назариялар ва фалсафий назарияларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Юқорида айтиб ўтилган ўзгаришлардан алоқа тушунчаси техник ва функционал назария бўлиб, у тузилмалар, моҳиятлар, ўзига хосликлар, хусусиятлар, хатти-ҳаракатларда очиб берилган алоқа механизмлари, усуллари ва мақсадларига қаратилган. Кейинги силжишлар алоқанинг бутун концепциясини қайта қуриш ва уни алоқа фани ёки коммуникатология нуктаи назаридан таснифлашга уринишларга олиб келди.

Коммуникатология соҳаси ўзининг назарий ва амалий маълумотларини олдинги алоқа назарияларидан олади. Унинг мавзусини бир қатор муҳим саволларга жавоб беришда умумлаштириш мумкин: Нима учун биз мулоқот қиламиз (функционал назария)? Биз нима ҳақида гаплашамиз (эпистемологик назария)? Қачон ва қаерда мулоқот қиламиз (ижтимоий назария)? Биз қандай алоқа қиламиз (техник назария)? Натижада, бизда мавжуд бўлган нарса – бу ғоялар, маълумотлар, маънолар ва соф назарий кадриятлар ва аниқ объектлар, ҳаракатлар, анъаналар ва шакллар дунёсида инсон алмашинувига асосланган коммуникатив назариялар тармоғидир.

[тўрт]: Алоқанинг умумий ва хусусий назариялари

Бу ва бошқа назарий компонентлар, хоҳ жамоавий, хоҳ индивидуал бўлсин, алоқа фанининг асосини ташкил этади, ёки коммуникатология, бизга алоқани икки хил нуктаи назардан тушуниш имконини беради:

(а) мулоқотнинг барча турларини моҳиятан инсоннинг туғма хусусиятлари ва ижтимоий эҳтиёжлари, умумий нутқ орқали учрашув, ўзаро таъсир, алмашиш ва маданиятга жавобан ривожланадиган хатти-ҳаракатларнинг бирикмаси сифатида кўриб чиқадиган умумий алоқа назарияси.

(б) алоқани ўз тури ёки соҳасига қараб кўриб чиқадиган фанлар, гуманитар фанлар ва санъат ҳамда уларнинг турли кичик ихтисослашувлари ўртасидаги алоқаларни ўрганиш билан боғлиқ бўлган ўзига хос алоқа назарияси.

Мулоқот ўзининг умумий вазифасига кўра, бир томондан билимнинг ижтимоий ва иқтисодий жиҳатларини, иккинчи томондан билимнинг эстетик жиҳатларини, бадиий ва ижодий каналлар орқали ғоялар ва ҳис-туйғуларни самарали етказувчи, яъни бир тушунчани ишлаб, уни ифодаловчи, билимга боғлайдиган ва уйғунлаштирадиган маданий алоқадир.

[беш]: Алоқа дизайни

Бадиий техник нуқтаи назардан қаралса, коммуникатология маданиятга ўхшайди, бу ерда “маданият” бир вақтнинг ўзида восита, хабар, муносабатлар, техника ва услубни ўз ичига олади. Шунинг учун коммуникатология нафақат мулоқотга эришиш учун лингвистик тизимга (огзаки ва ёзма сўзлар маъносида), балки кўшимча равишда тур, маъно ва маданий жиҳатдан ҳар хил бўлган яхлит эпистемологик тизим ёки белгилар тармоғига асосланади. Муайян маданият, хусусан, унинг адабиёт ва санъатдаги ижодий тажрибаларининг ифода шаклларига катта эътибор қаратадиган соҳалар бугунги кунда алоқа дизайни сифатида ҳам танилган коммуникатология учун эпистемологик матрицани ташкил қилади.

Исломий мулоқот маданияти

[бир]: Исломий мулоқот тушунчаси

Ислом билимлари ва кадриятларининг асосий манбаи сифатида Куръон “Ислом мулоқот маданияти” деб аталадиган тушунчани тақдим этади. (*ал-тааруф*) Ал-Ҳужурат сураси, 49:13-оятда Аллоҳ таоло: “Эй инсонлар! Мана, биз барчангизни бир эркак ва бир аёлдан яратдик ва бир-бирингиз билан танишишингиз учун (ли таарафу) сизларни миллат ва қабилаларга ажратдик. Дарҳақиқат, сизларнинг Аллоҳ наз-

дида энг азизингиз, Ундан хабардор бўлганингиздир. Қара, Аллоҳ ўта билгувчи ва огоҳдир”. Арабча “*ал-тааруф*” атамаси меҳнат ва ўрганиш (*ал-марифаҳ*), ҳам шахсий тажриба (ал-иръфан) орқали олинган билимга, яъни, бирор нарсани муайян таъсири ҳақида фикр юритиш орқали англаш ёки амалга ошириш деганидир. Ислом дунёқарашида инсонлар ўзаро ҳам ахлоқий, ҳам эстетик тамойиллар асосида мулоқот қилишлари керакдир. Ахлоқий меъёрлар Қуръони каримнинг “Ўзинг билмаган нарса билан ўзингни ташвишга солма, албатта, кулоғинг, кўзинг ва қалбинг – ҳаммаси – (барчаси) [Қиёмат кунини] сўзларга даъват қилинур ва ҳисоб-китоб қилинур!” (Сураҳ ал-Исра, 17:36) Эстетик тамойилларга келсак, улар “ал-Наҳл” сураси, 16:125-оятдаги мулоқотнинг таърифида кўринади, у ерда Аллоҳ таоло: “Ўз Роббингнинг йўлига ҳикмат билан даъват этинг, гўзал насиҳат қилинур ва улар билан энг яхши тарзда баҳслашинг, чунки Парвардигорингиз ким Ўз йўлидан адашганини ҳам яхши билгувчидир.

[икки]: Исломий коммуникация

Исломий мулоқот маданияти учун энг яхши услубий асосни таъминловчи интизом риторика (илм ал-баян) илми бўлиб, у одамларга бир-бирини тушунишда ёрдам берувчи турли хилдаги белгиларнинг маъноларини ўрганиш билан шуғулланади. Баян сўзининг таърифи бана/ябину феълидан олинган бўлиб, бўлмоқ ёки равшан деган маъноларни англатади. Албатта, баян сўзининг туб маъноси нутқ, матн, сигналлар ёки шакл орқали ҳам равшанлик ва тушунишни таъминлайдиган тил ва барча воситалардан иборат тизимни қамраб олади. Шу муносабат билан ал-Жаҳиз (вафоти 255 ҳ./868 милодий) таъкидлаганидек, “риторика бўлинмалари вербал ёки новербал бўлишидан қатъий назар маънони билдирувчи барча мавжуд сўзларни ўз ичига олади. Бу объектлар бешта бўлимни ўз ичига олади: (1) оғзаки тил (*ал-лафз*), (2) ишора (*ишараҳ*), (3) рақамли қўл ишоралари (*ал-ақд*), (4) ёзув (*кхатт*), ва (5) тана тили. (*ал-нисбаҳ*)

Ал-Жаҳиз тилга олган “риторика бўлимлари” (*ақсам ал-баян*) ифода гўзаллиги, аниқлиги билан боғлиқ бадиий танқиддан иборат таққослаш ва қарама-қаршиликка асосланган, маънони очиб беради-

ган ва аниқлайдиган лингвистик бўлмаган бадиий услублардан фойдаланиш орқали тилшунослик фанига айланди. Булар Ислом маданияти доирасидаги мулоқотнинг турли соҳаларини қуйидагиларга бўлиш имконини беради: (а) оғзаки сўз орқали лингвистик алоқа (*ал-лафз*) ва (б) белгилар орқали маданий мулоқот (*ишарат*), рақамли қўл ишоралари (*ал-ъақд*), ёзув (*кхатт*) ва тана тили. (*ал-нисбаҳ*)

Бироқ, одамларнинг маънони етказиш ва қабул қилишнинг асосий воситаси ақлий тасвирларда мужассам бўлади.

[уч]: “Образ” нинг коммуникатив тушунчаси (Сурах)

Ислом мулоқот маданияти доирасидаги “образ” (сурах) тушунча тасодиф ва моҳиятни, шакл ва мазмунни қамраб олади. Шундай қилиб, у “моҳиятга мос келадиган ҳар қандай шакл ёки кўринишни” ўз ичига олади. Ушбу концепцияга мувофиқ, “нарсанинг тасвири унинг мавҳум табиатининг ва соясининг онгдаги аксидир”. Ҳар бир жисмда уни тимсол қилувчи, унга ишора қилувчи, англаувчи ёки уни билим, жамият, хулқ-атвор ва шунга ўхшаш турли даражадаги тушунтириш ва алоқа жараёнларида ифодаловчи тасвир мавжуд.

Тасвир – кўзимиз билан кўрган нарсаларимиз орқали онгимизда билган нарсамизнинг ўлчови ва ифодасидир. Тур ёки тоифанинг алоҳида аъзолари ўртасидаги фарқларни кўрсак, бу фарқлар моҳият ёки ички табиат даражасида эмас, балки тасвир даражасида мавжуд.

Исломда тушунилганидек, тасвир борлиқ ва нарсаларни аниқлаш, ҳис-туйғу ва ғояларни ифодалаш, ҳаракатларни амалга ошириш, шаклларни тасвирлаш ва тасвирни кўрсатадиган бошқа жараёнларга Ислом коммуникатив маданиятининг юраги, маъно ва ният, тушуниш ва англаш, равшанликни етказиш қобилияти билан пулсацияланувчи юрак, чунки мавжудотлар табиатан тасвирлар орқали ифодаланиши ёки рамзийлаштирилишига мойилдир. Маънолар ўз-ўзидан эстетик ёки бадиий қимматга эга бўлиб кўринмайди, чунки уларнинг эстетик ёки бадиий қиммати хаёлдан фойдаланиш орқали тасвирга айланишидир, бу эса уларни ақл ва мантиқ доирасидан аниқ алоқа воситалари шаклида жисмоний сезги соҳасига ўтказди.

[тўрт]: Ислом иллюстрация назарияси

Ислом мулоқот маданиятида тасвирни мавжудлик, билим ва ўзаро таъсирни ташкил этувчи асосий восита дейиш мумкин. Оламнинг ўзи мақсадга, асл моҳиятга ва Манбага ишора қилувчи тасвирдир, “Барча шакл ва кўринишларни яратувчи Худодир! Унинг [якка] ўзи комиллик намунасидир. Осмонлару ердаги бор нарса Унинг чексиз шон-шухратига тасбех айтур, чунки У қудратли ва ҳикматли зотдир!” (Сураҳ ал-Ҳашр, 59:24) Шундай қилиб, тасвирларни тил, фалсафий ва диний англашнинг манбаи дейиш мумкин, чунки мавжудликдаги ҳар бир нарса унинг табиати маълум бўлган тасвирга эга.

Мулоқот амалга ошириладиган тасвирдир; демак, тасвирни маъно, тушунча, мавзу ёки нарсаларнинг асл моҳияти ва аҳамиятини очиқ бериш воситаси билан солиштириш мумкин. Ислом иллюстрацияси назарияси мавхум тушунча даражасида ҳам, ҳиссий идрок этиш даражасида ҳам, инсон қалбининг ботиний доираларидан тортиб, коинотнинг ташқи чегараларигача бўлган барча нарсаларга нисбатан эпистемик алоқанинг табиатига асосланади. Бу алоқа табиатан яратилишнинг босқичли даражаларига тегишли бўлган кўп ва хилма-хил тасвирлар орқали амалга оширилади, улар: кўринадиган мавжудотлар, ақлий мавжудотлар, ғоялар ва шакллар. Мавжудликнинг тўрт даражаси мавжуд: ёзув, оғзаки ифода, онгдаги мавжудотлар ва нарсаларнинг моҳияти. Ушбу тўрт даража орасида олдингиси кейингини кўрсатиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Масалан, ёзма сўзлар оғзаки сўзларга ишора қилади, оғзаки сўзлар онгдаги мавжудотларга ишора қилади, онгдаги мавжудотлар эса моҳиятга ишора қилади. Шуни эса тутиш керакки, моҳиятлар мавжудликнинг энг ҳақиқий, энг аниқ даражасини ифодалайди.

Бу нарсаларни англатиш, улар билан фикр алмашиш ва улар орқали муносиб равишда мулоқот қилиш жараёни тасвирлар орқали амалга оширилади. Моҳият оламидаги ҳамма нарса ақлдан ташқарида мавжудликка эга. Бундай нарса идрок этилганда унга мос психик образ шаклланади. Агар бу идрокни юзага келтирган психик образ оғзаки ифодаланган бўлса, бу ифодада қўлланилган сўзлар тингловчиларнинг ўз онгида ўхшаш образни шакллантиришига сабаб бўлади.

Бинобарин, маъно сўзларни эшитган кишининг онгида (ғоялар, маънолар ва сўз ифодалари дунёси) бошқа кўринишга эга бўлади. Саҳифада ёзилган ҳарфлар сўзларни ҳосил қилади, уларнинг маънолари кейинчалик ўқувчи онгида тасвирлар шаклида бўлади. Натижада, ёзма ҳарфлар сўзларни ифодалаш йўли билан мавжуд бўлиб, улар ўз навбатида идрок этилаётган шахсни билдиради. (шакллар олами: ёзув)

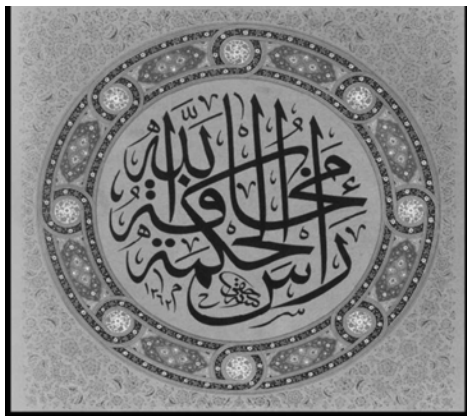
Ислом мулоқот маданияти маънони етказиш қобилияти туфайли кўлёмаларга (*ал-қхатт*) алоҳида аҳамият берган. Оғзаки сўзлар каби, ёзма сўзлар ҳам тўғридан-тўғри маънони етказиши мумкин; оғзаки сўзлардан фарқли ўлароқ, ёзма нутқ маъноларни билвосита еткази олади; бошқача қилиб айтганда, ёзма сўзлар айтилган вақтда бўлмаган инсонларга маънони етказиб бериши мумкин. Шунинг учун кўлёмалар оғзаки сўзлардан кўра фойдалироқдир.

Буларнинг барчасининг асосий сабаби шундаки, кўлёмалар “тасвирли тана”дир ва унинг “танаси” геометрик шакллардан иборат, баъзилари юмалок, баъзилари бурчакли. Ислом мулоқот маданияти табиатдаги бирлик ва хилма-хилликка, кўплаб соҳаларда функция ва дизайнга асосланган тасвирнинг ўзига хос умумий фалсафий назариясини ишлаб чиқди. Шундай қилиб, тасвир оптика фанида муҳим тадқиқот мавзуси бўлиб, у кўриш билан боғлиқ жисмоний жараёнлар ва кўз томонидан бажариладиган функциялар билан боғлиқ. Худди шундай, тасвир “чизмачилик илми”да (*илм ал-расм*) ҳам муҳим бўлиб, у шаклларни яратиш ва тасвирларни тайёрлаш билан боғлиқ. Эпистемологик нуқтаи назардан, илм ал-расм дизайнда геометрик шакллардан фойдаланишга асосланган. Ушбу геометрия дизайннинг келиб чиқиши ва аниқловчиси бўлиб хизмат қилади. Чизишга келсак, у бир ҳарф ва иккинчи ҳарф ўртасидаги тўғри нисбатларга риоя қилиш орқали ҳарфларни иложи борича чиройли тарзда шакллантиришни ўз ичига олади.

Тасвирларга тааллуқли яна бир соҳа бу Эстетика (*илм ал-жамал*) бўлиб, у бадиий образнинг ижодкорлиги ва коммуникатив функциясини танқидий баҳолайди. Идеал тасвир дизайннинг “чиройли шаклланиш” (*хусн ал-тақвим*) деб аталган тамойили Аллоҳ таолонинг “Албатта, Биз инсонни энг яхши шаклда яратамиз” (*фи аҳсани тақвим*) (Сурах ал-Тин, 95:4) деган баёнидан илҳомланган “чизмачилик илми”

нинг асоси бўлиб, уни “Исломий алоқа дизайни фани” (*илм ал-тасмим ал-таvasули ал-ислами*) ва иллюстрация назарияси деб ҳам аташ мумкин.

[беш]: Тасвирнинг бирлиги ва хилма-хиллиги

Каллиграфик тасвир

Юқорида “Исломий алоқа дизайни илми” га ўхшатишга “чизмачилик илми” турли соҳаларга мос тасвирлар яратиш устида ишлайди. Жумладан, адабиёт соҳасида шеърят ўзига хос иллюстрация сифатида таърифланган; астрономия соҳасида бизда сайёралар ва бошқа самовий jismlарнинг расмларини ўз ичига олган китобларимиз бор, география эса ҳар хил турдаги хариталарни берган. Юқорида айтилганларга асосланиб, бундай тасвирлар шакли, маъноси ва вазифаси жиҳатидан хилма-хил бўлиб, кўплаб фанлар ва санъат соҳаларига тегишли эканлиги кузатилади. Шундай қилиб, тасвир куйидагича бўлиши мумкин:

(а) Масалан, тил, наср, шеърят, мантиқ ва бошқа соҳаларда бўлгани каби, тушунтириш ва мулоқот қилиш учун восита.

(б) Физика, оптика ва муҳандислик соҳаларида тушунтириш ёки алоқа билан боғлиқ гоё, мавзу ёки хабар.

(с) Архитектура ва санъатда хабар ва ижодий восита.

Ислом мулоқот маданиятида образлар ва уларнинг турлари – илмий, адабий, бадиий – турли тоифа, тур ва даражаларга бўлиниши мумкин. Бу контекстда эътиборга молик нарса шундаки, Абу Ҳайян ал-Тавҳиди (ваф. 413 х./1023 м.) ўн бешдан ортиқ тасвир турларини, жумладан, бирлик намунаси ва абадий мавжуд бўлган “илоҳий сурат”-ни тилга олган. Тасвирнинг ҳам борлиқ, ҳам билим жиҳатидан мукамал хаттотлик тасвиридир. (*ал-сураҳ ал-кхаттияҳ*)

[олти]: Иллюстрациянинг умумий ва хусусий назарияси

Тасвирнинг тушунтириш ва коммуникатив тушунчалари ҳамда унинг кўп сонли турлари Ислом араб билимининг барча соҳаларига, шунингдек, умуминсоний билимларга тааллуқли назариянинг “маълумотларини” ташкил этади. Бундай назариянинг асоси шундан иборатки, ҳам Ислом, ҳам умумий инсоний мулоқот маданиятида тасвир нафақат тушунтириш воситаси, балки айна пайтда хабар ҳамдир.

Каллиграфик тасвир

Ушбу умумий иллюстрация тушунчаларидан келиб чиққан ҳолда, биз тасвирлар фаолият юритадиган соҳаларда (илм, гуманитар фанлар, санъат) кўплаб махсус назарияларни аниқлашимиз мумкин. Ушбу соҳалар орасида биз сон-саноксиз турлар, шакллар ва функцияларга эга бўлган жуда кўп тасвирларни топамиз: баъзилари ақлий, мавҳум ва фантастик, бошқалари реал ва аниқ, уларнинг барчаси аниқлаштириш ва алоқа қилиш учун бажарадиган функциялари асосида таснифланади.

Ислом анъаналаридаги асосий образларни куйидаги тўрт тоифага бўлиш мумкин: лингвистик, хаттотлик, динамик, образли ва иллюстратив. Лингвистик тасвир, масалан, шеър, наср ва бошқа адабий жанрлар каби сўз ва маъноларини ёзув шакллари билан ифодаланади. Хаттотлик тасвири каллиграфик ёзув орқали яратилган бадий сиймолар билан ифодаланади. Динамик ёки мажозий тасвир объектлар, ҳодисалар, ҳаракатлар, воқеалар, ҳикоялар ва бошқа турдаги чизмалар билан ифодаланади, масалан, ал-Васитийнинг Мақамат иллюстрацияси. Тасвирларга келсак, улар муҳандислик, тиббиёт, ботаника, зоология, геология, география, астрономия ва шунга ўхшаш соҳаларда илмий маълумотлар ёки фактларни етказадиган мавҳум чизмалар билан ифодаланади.

Бироқ, эпистемологик нуқтаи назардан, ушбу турдаги тасвирларнинг барчасини иккита гуруҳга ажратиш мумкин: (1) ақлий, оқилона ва мавҳум ёки (2) реал, аниқ ва кўзга кўринадиган. Бу тасвирлар нарсаларни номлаш, тавсифлаш ва идрок этиш, тасаввур қилиш, эшитиш ёки кўриш қобилиятига эга бўлган нарсаларни аниқлаш учун восита сифатида коммуникатив билимларни бир қанча аниқ тоифаларга ёки ихтисосликларга бўлиш учун когнитив анъана ёки маданий фарқловчи тегишли визуал, ақлий ёки динамик/мажозий тасвир билан белгиланади.

Ушбу соҳалар ёки ихтисосликларнинг энг кўзга кўринганлари адабий мулоқот ва бадий мулоқотдир.

Хаттотлик тасвири Ислом санъатининг коммуникатив намунаси сифатида

[бир]: “Хаттотлик тасвири” тушунчаси

Араб-Ислом нуқтаи назаридан қараганда, ёзув (*китабаҳ*) ва имзо (кҳатт) бир-биридан фарқли, бунда китабаҳ тил, адабиёт ва санъат доирасига кирувчи барча нарсаларни ўз ичига олган кенг қамровли тушунчадир. Китабаҳ композицион характерга эга бўлиши мумкин, бу ҳолда у адабиёт, тарих, фалсафа ва шунга ўхшаш соҳаларда насрий асарлар шаклида бўлади; муқобил равишда, у кўлёма (*кҳатт*) шаклида бўлиши мумкин, бунда у тасвир ва шакллар сифатида намоён бўлади.

Араб-Ислом нуқтаи назардан қараганда, китабаҳ қҳаттнинг лингвистик келиб чиқиши ҳисобланади. Шундай қилиб, китабаҳ қҳаттга қараганда кенг қамровлидир.

Қҳатт ёзиш (*китабаҳ*) учун “иллюстрация ёки ёзув бўлиб хизмат қилиши мумкин”. Бинобарин, тилшунослар, просодистлар ва танқидчилар қҳаттни “ёзув тасвири” (*сурат ал-китабаҳ*), “оғзаки сўз тасвири” (*сурат ал-лафз*) ва “маъно тасвири” (*сурат ал-маъна*) деб қарашади.

Шу билан бирга, тафовутни қҳаттнинг икки даражаси ўртасида кўриш мумкин. Бадий, лингвистик ва семантик функция билан

боғлиқ бўлган биринчи даража “хатларни шакллантириш, уларни тафсилотлаш ва энг гўзал муҳитга жойлаштириш” ни ўз ичига олган ҳаракатга асосланади. Иккинчи даражага келсак, у ҳхаттнинг тасвирдан бошқа нарса эмаслиги ҳақидаги тушунчага асосланади, хусусан, тилшунослар, танқидчилар ва бошқалар араб ҳарфларини мавжуд иерархик семантик муносабатларидан келиб чиқиб, учта тоифага ажратдилар: (1) маъно ҳарфлари (*ҳуруф маънавийях*), (2) фонетик ҳарфлар (*ҳурф лафзийях*) ва (3) ёзма ҳарфлар. (*ҳурф қхаттийях*)

Ат-Тавҳиди араб ёзувининг когнитив ва коммуникатив эволюциясини ва унинг тасвир сифатидаги ролини ўзи “ҳаракат” (*ҳаракаҳ*) деб атаган тушунчасига асосланиб изоҳлайди. Унинг таъкидлашича, “ҳарфлар хаттот кўлининг ҳаракатлари орқали ҳосил бўлганда, улар маълум бир услуб (*наسخ, қуфий ва бошқалар*) билан аниқланганлиги туфайли кўринадиган ва барқарор “ўзлик” га эга бўлган ҳарфлардан иборат хаттотлик тасвирини ҳосил қилади”.

Юқорида айтилганларни инобатга олган ҳолда, “хаттотлик тасвири” кўз билан идрок қилинадиган моддий борликни билдирувчи чизма, шакл, эффект ёки баъзи араб мусулмон файласуфлари ёзувнинг “жисмий” томони (*китабаҳ*) деб таърифлаган нарсадир. Бу тасвирни араб хаттотлик санъатининг баъзи тарихчилари “араб ёзувининг асл моҳияти, руҳи” деб аташади.

Араб хаттотлик санъатининг коммуникатив назарияси

Исломо алоқа маданиятининг хаттотликка нисбатан ёндашуви куйидаги баёноتلарда тасвирланган:

(а) “Энг яхши ёзув – маъно чиқариш учун ўқиладиган ёзув, қолгани эса нақшдир.” Нақш сўзи гўзаллаштирилган, зийнатланган, бадий жиҳатдан ранг-баранг, шаклланган ва шунга ўхшаш ёзувларни билдиради. Бундай услублар “хаттотлик дизайни” (*ал-тасмим ал-қхатти*) ни ташкил қилади, бу эса хаттотлик тасвирига кўшимча маънолар ёки ёзувни сингдириши мумкин. Ёзув бу тасвир, унинг руҳи эса мулоқот қилиш ва аниқлаштириш қобилиятидир.

(б) “Ёзув – бу белги. Демак, у қанчалик тиник бўлса, шунчалик гўзал бўлади”, чунки мулоқот соҳасида “энг гўзал ёзув энг аниғи, энг аниқ ёзув эса энг гўзалдир”.

с) Ёзув уламолар, муҳаррирлар ва шу кабилар кўлида бўлган функционал ролидан чиқиб, бадий ва эстетик соҳага кирса, унинг гўзаллиги тасвир ва шаклини ҳосил қилади. Қўлёзма кейинчалик “турғун бўлса ҳам, ҳаракатдаги мавжудот” га айланади. Бундай ёзув ҳатто уни ўқий олмайдиган кишига ҳам завқ бағишлайди.

Исломий Алāмаҳ: Илова

[бир]: Тушунча ва атама

Бу ерда Аламаҳ сўзи Ислом давлатининг герби, белгиси ва расмий муҳрига нисбатан қўлланилган. Аламаҳдан фойдаланиш мусулмон ҳалифалари, ҳукмдорлари ва давлатларининг азалий анъанасидир.

Исломнинг асосий шиори ҳамиша “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ ва Муҳаммад Унинг расулидир” (*ла илаҳа илла Аллах ва Муҳаммадун расулу Аллах*) бўлиб келган. Бу инсонлар гувоҳлик берган, қалбларида тасдиқлаган, кўп байроқларда баланд кўтарилган ва кетма-кет Ислом ҳукуматлари тангаларида пайдо бўлган асосий ақидадир. Бироқ бадий ва коммуникатив маънода тушунилган биринчи Исломий тимсол олийжаноб пайғамбарлик муҳри эди.

Пайғамбар алайҳиссаломнинг таржимаи ҳоллари ва унинг мактовга лойиқ ишлари ва фазилатлари ҳақида ҳикоя қилувчи асарларда бу муҳрнинг бадий тафсилотлари тасвирланган бўлиб, улардан энг кўзга кўринганлари қуйидагилардир: (1) У кумушдан ясалган бўлиб, “Муҳаммад Аллоҳнинг Расули” деган ёзув бор эди. Бир сатрда “*Муҳаммад*”, иккинчи қаторда “*Расул*”, учинчи қаторда “*Аллоҳ*” деб пастдан тепага қараб ўқилади. (яъни тепасида Аллоҳнинг исми) (2) Пайғамбарлик муҳрини биринчи учта асл халифалар Абу Бакр, Умар Ибн ал-Кхаттаб ва Усмон Ибн Аффанлар буни амалий сабабларга кўра эмас, балки марҳамат белгиси сифатида ўзлари билан бирга сақлаганлар, чунки бу уларнинг халифалик вазифалари эди ва уларнинг ҳар

бири ўзига хос махсус муҳрга эга эдилар. Абу Бакрнинг муҳрида “*ниъ-ма ал-Қадир Аллах*” (“Қудратли, ҳамма нарсага қодир”), Умарнинг муҳрида “*кафа бил-мавти ваизан я Умар*” (“Ўлим – етарли огоҳлантирувчидир, эй Умар”) ва Усмонда “*ла тасбуранна ав ла тандуманна*” (“Сабр қил, ё уятдан бошинг қуйи бўлади”) ёзуви бор эди. Тўртинчи халифа Али ибн Аби Талибга келсак, унинг муҳрида “*ал-мулку лиллаҳ ал-Ваҳид ал-Қаҳҳар*” (“Хукмдорлик ягона ғолиб – Аллоҳникидир”) деган ёзув бор эди.

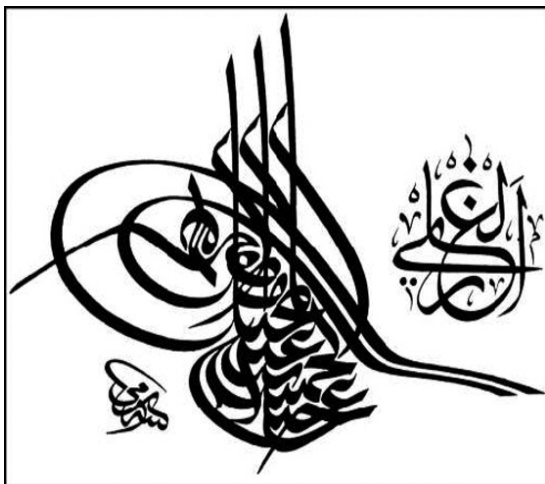
Умавийлар халифаси Муъавийяҳ ибн Абу Суфян хукмронлиги даврида халифалик муҳри Диван ал-Кҳатим деб номланувчи махсус маъмурий муассасага, Муҳрли узук бюросига қўйилди. Ислому мулоқот маданиятида герб, муҳр, штамп ва имзо анъаналарини ўрнатишда ҳам бу илғор қадам бўлгандир. Бундай анъаналарга кизиқиш халифалар, подшоҳлар, султонлар, амирлар, ҳокимлар, қозилар ва бошқа давлат амалдорлари билан чекланиб қолмади, балки бутун Ислому жамиятига тарқалди ҳамда диний уламолар, олимлар, мутасаввифлар, савдогарлар ва ишлаб чиқарувчилар ҳам ўз касблари бўйича муҳрлардан фойдаланишга киришдилар. Баъзи шахслар томонидан қўлланиладиган муҳр узукларида махсус иборалар ёзилган бўлса, бошқаларида таниқли ўқитувчилар, ёзувчилар, адабиётшунослар, хаттотлар ва бошқа таниқли шахсларнинг “имзолари” бадий нишон сифатида тасвирланган.

[икки]: Исломий муҳрнинг коммуникатив дизайни

Ислому муҳрига расмий ва оммабоп даражада берилган кенг қизиқиш унинг мазмуни, шакли, яратилган материали, унга қўлланилган номлари, маънолари ва бошқалар бўйича эволюциясида катта роль ўйнади. Унинг тузилиши иккита асосий элементга асосланган эди: (1) оғзаки ифода, маъно ва ишора шаклини ўз ичига оладиган матн элементи ва (2) шакл, тасвир, белги сифатида намоён бўладиган визуал элемент.

Исломий муҳрнинг дизайни ва бадий шаклланишининг матн ва визуал элементларини ажратиш қийин, чунки умуман олганда, бундай тимсол ёзма ёки оғзаки матннинг каллиграфик тасвиридир. Матн барча коммуникатив нутқда тасвирнинг асоси ҳисобланади.

Демак, улар структуранинг, функционал ва семантик хилма-хилликнинг узвий органик бирлигида мавжуд. Ушбу икки компонентга – матн ва визуал – Исломиёв тимсолларига асосланиб, учта тоифага бўлиниши мумкин: (1) тузилиши ва коммуникатив функцияси худди пайғамбарлик муҳрида бўлгани каби матн ва визуал тарафлама бир хил асосда бўлганлар, (2) тузилиши ва коммуникатив вазифаси визуал элементдан кўра кўпроқ матн элементига таянадиганлар, худди, Умавийлар, Аббосийлар халифалари, султонлари ва бошқаларнинг муҳрларида бўлгани каби (тарихий манбаларда бу ҳақда ҳеч қандай таъриф йўқ, ҳолбуки уларга ёзилган матнлар эгаларининг диний ва сиёсий қарашларини ёритиб берган), бу муҳрлардан олинган шакллар, (3) тузилиш ва коммуникатив функцияси матн элементига қараганда кўпроқ визуал элементга таянадиганлар. Ушбу турдаги тимсолларнинг энг аниқ ва энг таниш намунаси туғра (*ал-туғра*), яъни султонлар Мамлуклар ва Салжукийлар давридан тортиб Усмонлилар ҳукмронлигигача қўллаган расмий тамғадир.

Туғрага мисол

[уч]: *Матнли ва визуал алоқада қийинчилик*

Туғрага нисбатан академик ёндашувлар семиотик жиҳатдан ўрганилиши мумкин бўлган коммуникатив жиҳатига эмас, балки Ислום давлатига алоқадорликнинг тарихий ва сиёсий жиҳатларига эътибор қаратишга мойил бўлган. Семиотик ёндашув тимсолга унинг лингвистик, маданий ва бадиий жиҳатларини Ислום мулоқот маданияти

доирасида ёзма, оғзаки, матн ва визуал даражада изохлаш мақсадида қарайди. Тарихий, лингвистик ва адабий манбаларда кўплаб Ислом эмблемалари мавжуд бўлиб, ундаги матн элементи кўзга ташланади. Бироқ, худди шу манбаларда каллиграфик чизмага кўш (матн-визуал) ўзига хослик бериш учун визуал элементга ҳам етарлича эътибор берилган. Унда бир томондан араб хаттотлиги санъатида намоён бўлган геометрик шакллар, шеъринг ритмлар бўлса, иккинчи томондан тилнинг ўзи бор. Матн-визуал иккиликни ҳисобга олган ҳолда, Ислом тимсолларининг хаттотлик элементлари тадқиқотчилар, тарихчилар, танқидчилар, рассомлар ва хаттотлар томонидан туғра билан боғлиқ муаммога дуч келмаган. Савол туғилади: Туғра шунчаки тушуниб бўлмайдиган матнми ёки у қандайдир ҳикматни билдирадими? Бу куч ва ҳокимият рамзими? Унинг тузилмалари расм чизиш ва тасвирлаш амалиётига оид ижод билан шуғулланиш эркинлиги йўқлигини акс эттирадими? Ёки томошабин туғра матни ва унинг каллиграфик тасвирини тушуна олмаса ҳам, кенг талқин қилиш ҳуқуқи борми?

Бу каби саволлар олимларнинг Усмонли султонлари номларидан иборат Ислом эмблемаларининг геометрик шакллари билан кўпроқ шуғулланганлигидан келиб чиқади. Бу султонларни бир-биридан фарқлаш баъзан қийин бўлиб, баъзида султонларнинг Исмлари ўзгарганидан, бир туғрадан иккинчиси матн жиҳатидан фарқ қиларди. Таъкидлаганимиздек, “*туғра*” сўзи Усмонли султонининг имзоси, подшоҳликни ва суверенитетни англатувчи белгидир. Ҳар бир Усмонли султонининг ўзига хос туғраси бўлган, баъзиларида эса бир нечтаси борлиги ҳам маълум бўлган.

Кўпгина тадқиқотчилар, танқидчилар, рассомлар, хаттотлар ва бошқалар туғрани қандай таснифлаш масаласига дуч келишган. Умуман олганда, олимларнинг туғра ҳақидаги қарашлари унинг сиёсат, ҳуқуқ ва ҳужжатлаштириш соҳасидаги бевосита вазифасини таъкидлашдан унинг бадий ва хаттотлик хусусиятларига ўтди, бу эса соф тарихий нуқтаи назардан қараганда илмий ёки техник таърифга тўғри келмайди. Туғра баъзан шунчаки хаттотлик тасвири сифатида таснифланган, баъзида эса геометрик шакллардан фойдаланган ҳолда матн ва визуал ўзаро боғлиқлик орқали пайдо бўлган санъат тури сифатида таснифланган. Шунга қарамай, олимлар, туғранинг комму-

никатив табиати нима эканлиги тўғрисида ҳеч қачон бир фикрга кела олишмаган.

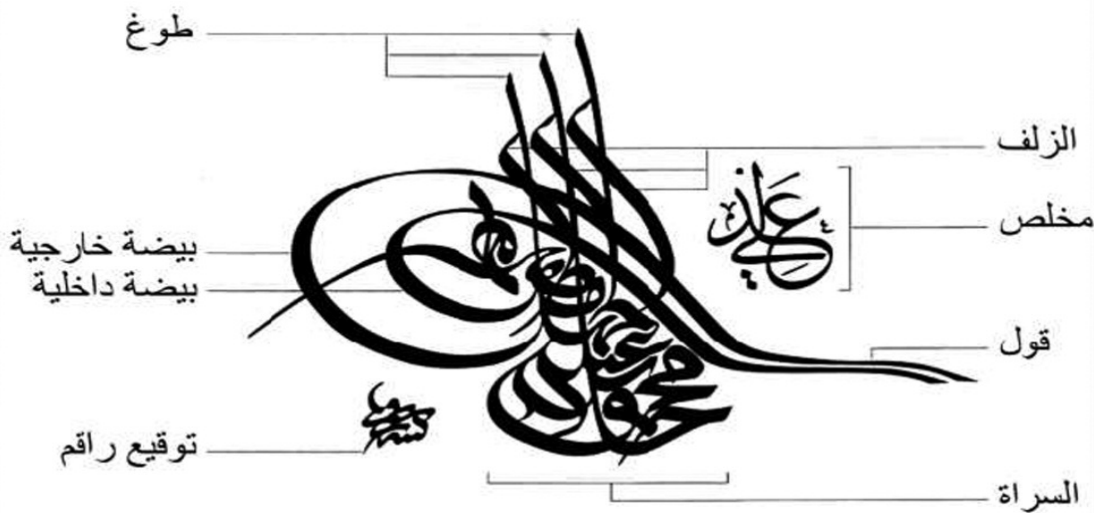
Баъзи олимлар туғрани фақат Усмонлиларга хос Араб хаттотлиги сифатида кўришади, улар “хаттотлик тузилмалари” деб номланувчи ёзувнинг тан олинган қоидаларидан четга чиқиб, ёзувнинг айрим турларини ўзгартирганлар. Баъзи олимлар туғрани шунчаки араб хаттотлигининг орнаментал услуби деб билишади, бу уни ўз-ўзидан санъат туридан ҳам кўра кўпроқ “ижро санъати”га айлантириши мумкин. Бошқалар эса туғрани тасвирдан бошқа нарса эмас, унинг ёзувини эса шунчаки чизма сифатида кўришади; дарҳақиқат, бундай олимлар ёзув ёки ҳарф билан боғлиқ чизмаларнинг ҳар қандай шаклига туғранинг бир тури сифатида қарайдилар.

Туғранинг визуал жиҳатига оид бу хилма-хил қарашлардан фарқли ўлароқ, баъзи танқидчилар туғра ёзув ва чизиш ўртасида жойлашган ўзига хос Усмонли санъати тури, деган нейтралроқ фикрни илгари сурдилар. Ушбу сўнгги танқидчиларнинг фикрига кўра, туғрани араблар (масалан, грифон ёки рок) турклар (*саад қуши*) ва форслар (*семурғ*) каби Ислом халқлари маданиятида учрайдиган баъзи афсонавий ёки рамзий қушлар тасвиридан олинган ёзувга асосланган чизма сифатида тасвирлаш мумкин. Баъзи туғра изланувчилари назарида бу тимсол Ислом санъатининг мавҳум шакл оламига кириш ваколатини берувчи монограмма бўлиб қолгани бу фикрга ишонч беради.

[тўрт]: Туғранинг коммуникатив дизайни

Баъзи тарихий маълумотлар ва археологик қолдиқлар туғрада қўлланилган шакл ва тасвирларнинг вақт ўтиши билан эволюция босқичларини кўрсатади. Бир маълумотномада Салжуқий туғраси камон шаклида келади, камон шакли эса қадимги турк қабилаларининг муҳри бўлган. Салжуқий Султони Туғрил Бек (ваф.эт. 455 х./1063 м. йил) имзосида ёзувчилик ҳаракатининг ўсиб бораётгани билинади, унда арабча йаъ ҳарфининг оддий шакли ўзига хос белги тимсолида сўзнинг охирида кўринади.

Бирок, туғрага оид энг аниқ тарихий ҳаволалар ва шакллар “ёзувчилар адабиёти” (*адаб ал-куттаб*) деб номланувчи китобдан келиб

Туғранинг тузилиши

чиққан бўлиб, бу адабий жанр, ёзишмалар, фармонлар, имзолар ва уларнинг репликаси Ислом давлатларига тегишли. Бундай ҳаволаларда Мамлук туғраси матни тик ҳарфларидан иборат квадрат ёки тўрт-бурчак шаклида бўлган ва кейинчалик у Усмонлилар туғраси шаклини олган.

Баъзи замонавий танқидчилар ва Ислом санъати изланувчилари туғрани “думалоқ фигура” дан бошқа ҳеч нарса эмас деб билишади. Аслида, бу тасвир ёки шакл Ислом санъатида расм ва ёзув сифатида коммуникация дизайнининг асосий ижодий элементини ташкил этган. Шундай қилиб, биз “туғра санъаткорлари” деб аташимиз мумкин бўлган рассомлар ва хаттотлар жамоаси томонидан ўйналадиган бадий “ўйин” нинг асосий нуктаси эди. Бу гуруҳнинг кўзга кўринган вакили Мустафа Рақим (вафоти 1234-хижрий/1826-милодий), Усмонли туғрасини якуний мукамал шаклга келтирган деб ҳисобланган.

Юқоридаги расмда кўрсатилганидек, туғра ўзига хос визуал элементлар тўпламидан иборат эди. Унда туғра тепасидан чиқадиган ва мустақилликни билдирувчи учта вертикал чизиқ билан ифодаланган туғлар (турк тилида “байроқ таёқлари” маъносини билдиради) бор. Туғранинг чап томонидаги ички ва ташқи ҳалқалар (*бейза*) Усмонли

султони ҳукмрон бўлган икки денгизни англатади: каттарок, ташки ҳалқа Ўрта ер денгизи, кичикроқ, ички ҳалқа эса Қора денгизни ифодалайди. Зулфе деб аталадиган туғлар билан кесишган елканга ўхшаш С шаклидаги чизикларга келсак, улар ўзларининг бурчаклари билан шамолларнинг шарқдан (ўнгдан) ғарбга (чапга) эсишини англатади, бу Усмонлиларнинг анъанавий ҳаракати. Туғранинг ўнг томонига чўзилган чизиклар ханчер деб аталади ҳамда қилични, куч ва қудрат рамзини англатади. Қавл туғранинг марказида топилган хабар эди. Туғранинг пастки қисмида султоннинг исми ёзилган; бу элемент сера деб аталган. Пастки чап томонда эса туғра дизайнини чизган хаттотнинг имзоси бор.

Туғра ўзининг нозик талқини билан мавҳум шаклга кирганида, рассомлар унда коммуникатив дизайн ва ижодий салоҳиятнинг кенг кўринишларини топдилар. Бу ижоднинг умумий бадиий тузилиши энди туғра шаклидаги муҳим рамзий ҳодисага айланиб қолди. Бу янги билимларни ҳисобга олган ҳолда, баъзи Ислом санъати олимлари туғра шакллари матнлар, вазифалар ва коммуникатив мақсадлари қанчалик кўп бўлса, шунча сифатли тасвирлашга киришдилар.

[беи]: Каллиграфик тасвирнинг замонавийлиги

Туғранинг расмий табиати замонавий санъатшуносларни унинг визуал элементини геометрия, гўзаллик ва ижодкорликнинг юксак оҳанги сифатида қарашга ундади. Бинобарин, матн элементи тўғридан-тўғри қўлланилган аниқ сўзлар, номлар ёки сарлавҳалардан пайдо бўлган деб қаралмаган, аксинча, у туғранинг ажойиб визуал элементи деб қаралади. Демак, туғранинг умумий мазмуни (матн ва тасвирни ўз ичига олган) ижодий талқин ва ўқиш учун доимо янгиланиб турадиган ўзига хос метадискурсга айланади. Санъатшунос Шокир Ҳасан Ал Саид “ягона ўлчов” деб атаган “туғра” да қўлланилган каллиграфик тасвирлар янги маъноларга эга бўлиб, у ҳарф шаклининг ўзи бадиий маънони билдириши ёки эстетик аҳамиятга эга бўлишини назарда тутади.

Бу ғоя замонавий араб тасвирий санъатида “ҳарф ҳаракати” учун асос бўлиб хизмат қилди. 1973-йил апрель ойида Бағдодда бўлиб ўтган

Араб пластик рассомларининг биринчи конвенциясида эълон қилинган Араб хаттотларининг баёнотида шундай дейилган: “Вазият шундай ривожландики, Араб хаттоти энди ёзувга тегишли қоидаларга риоя қилиш ва унга безак бериш санъати ўртасида мувозанатни сақлашга ҳаракат қилмоқда. Биз ҳарфларни мазмунсиз безак сифатида ишлатишимиз мумкин. Худди шундай, биз уни кўплаб соҳаларда ёзиш воситаси сифатида ҳам ишлатишимиз мумкин. Шу орқали хаттотлик илмий-бадий изланиш шаклига айланди десак муболаға бўлмайди”.

Туғра тимсоли кўплаб санъат ва адабиётларда, хусусан, сўфийликка оид асарларда ҳам рамзий маънода қўлланилган. Туғранинг замонавий хаттотлик санъати турларига таъсирини, масалан, ҳарфларнинг кенгайиши ва бир-бирининг устига чиқиши ёки ёзувнинг айрим ҳудудларининг соясида кўриш мумкин. Демак, Араб алифбосидаги ҳарфлардан ташкил топган гўзал расмни кўрганимизда, у қадимги даврларда бошқа халқлар ва маданиятлар билан ўзаро муносабат жараёнида Ислом маданияти бадий нутқ, шахсий тажриба ва араб ёзувидаги таъсирларни ўқиш орқали эришган ютуқларини эслатиб туради.

Хулоса

Ислом санъати назариясини асослаш:

қараши ва услуб

Умуман Ислом санъати, хусусан, эстетик назария бўйича шарқшунослик тадқиқотлари замонавий Араб-Ислом маданиятига яққол таъсир кўрсатди. У, масалан, Ислом санъатининг тарихий ва цивилизациявий келиб чиқишига катта қизиқиш уйғотди ва уни ҳам фалсафий, ҳам функционал нуқтаи назардан ўрганишга бизни ундади. Натижада Ислом санъати назарияси замонавий Ғарбнинг эстетика ва санъат фалсафаси билан чамбарчас боғланиб қолди.

Аслида, Ислом санъати назарияси асосан шарқшуносларнинг бу соҳадаги изланишлари ва билимлари натижасидир, дейиш мумкин. Қўпгина Ғарблик Ислом санъати тарихчилари хаттоки Ислом анъаналарида санъат назарияси йўқ ҳамда Ислом эстетика ва санъат фалсафаси маълум даражада мантиксиз деб даъво қилишгача борганлар. Замонавий эстетик тадқиқотларда Ислом анъаналарини мақташларини камдан-кам эшитамиз; хатто унинг мавжудлиги тўғрисида ҳам бирор манбаларда кўрмаймиз.

Бир қатор замонавий мусулмон олимлари шарқшуносларнинг Ислом анъаналарини бундай қоралашларига жавобан, Ислом санъати назарияси учун зарур пойдевор бўлиши мумкин бўлган ҳақиқий Ислом эстетикаси мавжудлигини кўрсатишга киришдилар. Бундай олимлар Араб-Ислом фикрий ва фалсафий анъаналаридан, жумладан, Қуръон ва Пайғамбарлик ҳадисларидан, тилшунослик, адабиёт ва тарих соҳаларидан олинган материаллар асосида Исломий эстетиканинг хусусиятларини аниқлашга киришдилар. Бу мусулмон мутафаккирлари Ислом анъаналарининг эстетик ва бадиий унсурларини шарқшунос бўлмаган нуқтаи назардан ўрганиб, Ислом санъати назариясида кенг қамровли Ислом эстетикасини асослашга интилдilar.

Фалсафий эстетика фақат архитектура, расмлар, чизмалар ва инсон ижодининг таққосланадиган ифодаларида намоён бўладиган “бадиий гўзаллик” деб аталиши мумкин бўлган нарсаларга эътибор

қаратади. Ислом эстетикаси, аксинча, гўзалликни кенг маънода коинотнинг исталган жойида: табиатда, инсонда, хулқ-атворда, ижодда ва образларда идрок этилиши мумкин деб белгилайди. Шундай қилиб, Ислом эстетикаси гўзалликни тушунча сифатида ҳам, шахсий тажриба сифатида ҳам ўрганиш билан шуғулланадиган гуманитар фанларнинг бир тармоғига айланди.

Кенгроқ қилиб айтадиган бўлсак, эстетика гўзалликнинг маъноси билан боғлиқ бўлган фан бўлиб, у гўзалликни тушунча сифатида аниқлаш, унинг мезонлари ва мақсадларини ўз ичига олади. Гўзаллик индивидуал шахснинг ҳақиқий, муҳим элементи ва инсон мавжудлиги сабаби сифатида қаралади.

Умумий маънода эстетика нарсалардаги гўзалликнинг мутлақ маъносини: у моддий ёки маънавий, табиий ёки ишлаб чиқарилган, анъанавий ёки инновацион, адабий ёки бадиий бўлишидан қатъий назар, ўрганади. Бундан ташқари, ҳар бир алоҳида нарсага хос бўлган эстетика мавжуд, яъни эстетика мавжудотлар қанча бўлса, шунчалик кўпдир, айниқса санъат ва адабиёт соҳаларида.

Замонавий адабий танқид соҳасида “эстетика” атамаси гўзаллик матнга ўз кадр-қимматини берадиган асосий хусусият эканлигини кўрсатиш учун ишлатилган. Демак, гўзаллик бўлмаган тақдирда ҳеч қандай матн бадиий аҳамиятга эга бўлмайди, чунки бадиий матннинг асосий вазифаси гўзалликдир.

“Ислом эстетикаси” атамаси баъзан муаммоли деб ҳисобланади, чунки у адабиётни ҳамда санъатни ўрганиш учун ишлатилади, “эстетика” тушунчасининг ўзи турли хил кўринишлари, ҳам назария, ҳам амалий даражаларнинг кенглиги ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Асосан Ғарб маданиятига тегишли деб кўринадиган ва ҳатто Ғарб маданиятининг ўзига нисбатан кеч пайдо бўлган атамаларни таржима қилиш учун “Исломий” атамалардан фойдаланиш масалаларни янада мураккаблаштиради.

Бу қийинчилик Араб-Мусулмон мутафаккирларининг Ислом эстетикасининг турли соҳаларини, хоҳ у адабий, хоҳ бадиий бўлсин, бошқа йўл билан ажратиб кўрсатишга бўлган ҳаракатлари, айниқса, Ислом интеллектуал анъаналарида эстетикани илдиз отишга уринишларни ҳисобга олсак, уларнинг асосий қисми, бадиий эстетикадан кўра адабий эстетикага кўпроқ йўналтирилган.

Бадийй ва адабий соҳаларга тааллуқли Исломиий эстетик атамалар бир-бирини тўлдирувчи хусусиятга эга бўлишига қарамай, бизга Исломиий, адабий-бадий эстетик қарашни яратишимиз мумкин бўлган фалсафий, бадийй ва танқидий назарияларни ўзида мужассам этган, Ғарб эстетик нуқтаи назаридан мустақил Исломиий-арабча матнларни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бундай саъй-ҳаракатлар билан шуғулланувчилар Исломи санъати назариясига хос бўлган ва шу билан бирга, инсон тажрибасига тааллуқли бўлган фалсафий ва танқидий соҳа сифатида эстетиканинг умумий доирасига киритилган аниқ концепцияни яратишлари керак. Исломи эстетикаси ўзига хос назарий ва амалий жиҳатлари билан маълум бир эпистемологик, ижтимоий, маданий ва диний муҳитга тааллуқлидир.

Кўриниш, мавзу, тушунчалар, атамалар ва услублар Исломи санъати ёки “Исломи эстетикаси” назариясини маҳаллий анъаналарида асослашнинг муҳим марказлари ҳисобланади. “Исломи эстетикаси” ибораси Исломи цивилизациясида замон ва маконга асосланган ҳодиса сифатида вужудга келган турли санъат турларини ўрганишда қўлланилади.

Исломи санъати назариясини ўз луғатига асослаш жараёни аниқ Исломи академик ва илмий тузилмалар доирасида, Исломи тарихи ва цивилизациясини чуқур билган ҳолда амалга оширилиши керак.

Бундай жараён ўзига хос бадийй қўлланмаларни яратишдан ташқари, Исломи фалсафий ва маданий онгини асос қилиб олган ижодий қонунлар ва тамойилларга эътиборни кучайтириши керак.

Гўзаллик принципи илоҳий бирликдир, у Исломиий бадиий ифода ва тажрибада мужассамдир. Нега Ислом санъати ўз ҳолича ривожланди, у қандай шаклларни ўз ичига олади ва унинг замирида қандай мантиқ ётади? Мусулмон расоми қандай хабарни етказмоқчи, қандай хис-туйғуларни уйғотмоқчи? Бу асар Ислом санъатига археологик тадқиқот предмети сифатида қаради ва унинг эволюциясини санъат тарихий тадқиқининг бир қисми сифатида кенг маънода кўриб чиқди. Шу билан бирга, Ислом санъатига шунчаки Ислом маданий ва бадиий ижодидан униб чиққан гўзал нодирликлар ва ёдгорликлар билан боғлиқ бўлган моддий тушунча сифатида эмас, балки, унга тамойил, назария ва усул деб қарашга йўл очади. Ушбу назарий концепция Ислом бадиий гўзаллиги ҳақидаги танқидий-фалсафий илм учун интеллектуал ва маданий асос бўлиб хизмат қилади, биз уни “Ислом санъати фани” ёки “Ислом эстетикаси” деб аташимиз мумкин, у тасвирий санъат асарларини гўзаллик ва амалий жиҳатдан баҳолайди. Бу тадқиқот жараёнида шарқшунослар нотўғри тушунчаларни ҳам ўрганади, шунингдек, Ислом санъатининг баъзи бир асосларини шубҳа остига қўяди.

Профессор Идҳам Муҳаммад Ҳанаи Олий фанлар тарихи ва Илмий Араб Мероси институтининг PhD (1999) даражасига эга ва ҳозирда Ислом санъати бўйича ўқитувчи ва Иордания Халқаро Исломиий фанлар университетиди Ислом дини санъати ва архитектураси коллежининг академик бўлими мудири. У Араб хаттотлиги ва унинг бадиий-танқидий масалаларига қизиқади, бу соҳада 10 дан ортиқ китоб ва кўплаб тадқиқотлар муаллифи ҳисобланади.

